

Edice Qfwfq

Základy sémiotiky 2

Vít Gvoždiak

Olomouc
2014

Základy sémiotiky 2

Vít Gvoždiak

Recenzovali

Mgr. Martin Švantner, Ph.D.

Mgr. Michal Karla

Tato publikace vychází v rámci grantu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami. reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Vít Gvoždiak, 2014

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014

ISBN 978-80-244-4317-1

Obsah

1 Úvod	5
2 Problémy arbitrárnosti	8
2.1 Univerzálnost, přirozenost, motivovanost	10
2.2 Arbitrárnost a povaha znaku	14
2.3 Konvence	16
3 Znak jako ekvivalence a znak jako inference	21
3.1 Surogační model	21
3.2 Strukturální model	23
3.3 Integrační model	24
3.4 Indukce, dedukce, abdukce	26
4 Kód a struktura	29
4.1 Typy a difference	35
4.2 Syntagma a paradigma	37
4.2.1 Komutace a komutační test	38
4.3 Sémiotický čtverec	41
4.4 Strukturální a procesuální kód	46
4.5 Typologie kódů	51
5 Sémioza a komunikace	61
5.1 Kód, slovník a encyklopedie	63
5.2 Znaky, kódy a texty	68
5.3 Znaky a lidé	76
5.3.1 Experimentální sémiotika	81

6 Závěr	87
Literatura	90
Pojmový rejstřík	98
Jmenný rejstřík	100
Resumé a klíčová slova	102

1 Úvod

Nejslavnějším koněm v dějinách psychologie a sémiotiky je bezesporu Hans. Na počátku dvacátého století byl světovou celebritou, objevoval se v reklamách, psaly se o něm písně, články a knihy.¹ Hans měl totiž mimořádné intelektuální schopnosti, které zcela vybočovaly z rámce zvířecí říše a srovnávaly se s úrovní čtrnáctiletého dítěte. Klapáním kopytem či pokyvováním hlavy dokázal zodpovídat matematické otázky, rozpoznávat nejrůznější předměty, hrát karetní hry a číst v němčině. Na otázku, kolik mužů v místnosti má na hlavě slaměný klobouk, odpověděl přesným počtem klapnutí pravého kopyta; ženy samozřejmě nepočítal.²

Wilhelm von Osten, majitel tohoto zázračného koně, na předvádění Hansových schopností nijak nevydělával (na rozdíl od telepatické Lady Wonder, klisny, jejíž majitel si za tři otázky účtoval dolar). Připomíná se, že jeho snaha byla čistě vědecká.

Hansova mimořádnost neunikla pozornosti světového tisku³ ani odbornému zájmu. Pod vedením Carla Stumpfa byla ustavena speciální komise, mezi jejímiž členy byli mimo jiné Ludwig Heck, ředitel berlínské zoologické zahrady, Paul Busch, známý majitel cirkusu, či hrabě Otto zu Castell Ruedenhausen, bývalý vojenský kapitán, a jejímž úkolem bylo odhalit, v čem spočívá podvod, který si von Osten s Hansem na diváky připravili. K velkému překvapení ale tato komise dospěla ke zjištění, že „ve vystoupeních tohoto koně nejde v žádném případě o podvod a že metody, které majitel koně, Herr von Osten, při vyučování Hanse používá, se zásadně odlišují od těch, které využívají cvičitelé koní, a odpovídají těm, které se používají při výuce dětí na základních školách“⁴ (The London Standard 1904).

1 Viz Schultz – Schultz 2008: 266.

2 Viz Schultz – Schultz 2008: 266–267.

3 Viz např. Heyn 1904.

4 „[T]here is no trickery whatever in the performances of the horse, and that the methods employed by the owner, Herr von Osten, in teaching Hans differ essentially from those used by trainers, and correspond with those used in teaching children in elementary schools.“

Po neúspěchu Stumpfovy komise, ale v atmosféře přetrvávající neuvěřitelnosti se zkoumáním Hanse začal zabývat Oskar Pfungst,⁵ který na základě mnoha testů a experimentů, jež s tímto výjimečným zvířetem (i jeho majitelem) provedl, shrnul svá zjištění v knize *Clever Hans (The Horse of Mr. von Osten). A Contribution to Experimental Animal and Human Psychology*.

V experimentech, které Pfungst provedl, se například ukázalo, že v těch případech, kdy dotazovatel nezná/nevidí číslo na kartičce, kterou koni ukazuje a podle níž má kůň klapat kopytem (Pfungst ji nazývá „procedura bez znalosti“), je Hansova úspěšnost pouze 8 %, zatímco když dotazovatel toto číslo vidí/zná („procedura se znalostí“), je Hansova úspěšnost 98 %. K podobnému závěru dospěl Pfungst také v případě sčítání. Von Osten pošeptal Hansovi nějaké číslo tak, aby ho nikdo jiný neslyšel, stejně pošeptal Pfungst druhé číslo. Hans byl poté požádán, aby je sečetl. Z 31 takových testů odpověděl Hans správně pouze ve třech případech. Úspěšnost procedury se znalostí se v různých typech testů pohybovala v rozmezí 90 až 100 %, zatímco v procedurách bez znalosti dosahovala maximálně 10 %. Prvním Pfungstovým závěrem bylo tedy to, že Hans dokáže na zadanou otázku odpovědět správně pouze tehdy, když ten, kdo Hansovi otázky pokládá (a nemusel to být nutně pouze von Osten), zná nebo vidí správnou odpověď předem. Hansovy správné odpovědi, tvrdil Pfungst, musejí být závislé na stimulu z vnějšího prostředí.

V druhém typu testů použil Pfungst oční klapky. Dotazovatel stál vpravo od Hanse tak, aby si byl kůň vědom jeho přítomnosti, slyšel ho, ale neviděl. Hans byl požádán, aby kopytem vyklepal určité číslo. Stejný dotaz byl pak zopakován tak, aby Hans dotazovatele viděl. Z celkového počtu 102 testů spadalo do první kategorie 35, druhé 56 (v 11 případech nebylo vzhledem k Hansově urputné snaze zadavatele vidět možné jednoznačně rozhodnout, kam tato provedení zařadit). V případě, že Hans dotazovatele neviděl, byla jeho úspěšnost pouze 6 %, v případech, kdy dotazovatele viděl, 89 % a v případech nerozhodnutých 18 %. Stimuly, které Hansovi umožňovaly správně odpovídat, byly podle Pfungsta vizuální povahy. Hans se navíc nikdy nepokoušel sledovat objekty nebo lidi, které

5 Viz Pfungst 1911.

měl počítat, ale vždy se snažil sledovat toho, kdo pokládá otázky. Úspěšnost Hansových odpovědí byla podmíněna existencí přímého vizuálního spojení s dotazovatelem.

Závěrem Pfungstových zjištění bylo, že vnější stimuly, které Hansovi umožňují správně odpovídat, pocházejí od zadavatele otázek. Jednalo se o minimální pohyby hlavy, lehké posunutí hlavy dopředu, když měl Hans začít klapat, a lehké trhnutí směrem vzhůru, když dosáhl požadovaného počtu. Tyto pohyby zadavatelé (a to včetně Pfungsta samého) dělali zcela nevědomě, dokonce tyto signály produkovali i tehdy, když si byli vědomi, že je produkují. Tento vliv pozorovatele na zkoumaný objekt (kromě zvířat funguje do značné míry také u lidí) se nazývá Clever Hans efekt.

Pro sémiotiku může z tohoto příběhu vyplývat, že je sice možné do určité míry zkoumat znaky a sémiózu vůbec jakožto proceduru orientace ve světě neutrálním způsobem, nicméně podstatná část znakového chování je výsledkem určité komunikační či společenské (a Hansův příběh dokazuje, že i mezidruhové) kooperace.

Oba tyto aspekty se pokoušejí reflektovat také *Základy sémiotiky 2*. Z větší části se věnují dalšímu výkladu základních sémiotických termínů, problémům arbitrárnosti, vztahu k motivovanosti a konvenci a v důsledku zobecňují problematiku znaku a pokoušejí se ji vhodným způsobem systematizovat. Podstatná část je věnována konceptu kódu, který dále rozvíjí strukturální a diferenční pohled na znaky. V závěru se pak obrací k otázkám popisu komunikačních směn z pohledu textového a – řekněme – kognitivního; pokouší se naznačit, že ne všechny sémiotické procesy či jejich aspekty je možné jednoduše zredukovat na formální popis znaku či znakových systémů.

Stejně jako první díl jsou i následující výklady syntetické a čtenáře a čtenářky by měly především motivovat k četbě jiných, lepších textů.

2 Problémy arbitrárnosti

Jeden z klíčových sémiotických problémů spočívá v hledání odpovědi na otázku, v jakém smyslu jsou všechny znaky symbolické povahy, v jakém smyslu je vztaž výrazu a obsahu arbitrární.

Merriam-Webster⁶ definuje význam slova arbitrární jako:

- (1.0) závislé na individuálním rozhodnutí (jako v případě soudce), které není stanoveno zákonem;
- (2.1) neomezené výkonem moci; ovládané absolutní mocí;
- (2.2) prosazované nebo vyplývající z neomezené a mnohdy tyranské moci;
- (3.1) založené nebo určené individuální preferencí a výhodností spíše než nutností nebo vnitřní povahou něčeho;
- (3.2) existující nebo nastávající zdánlivě náhodně nebo nahodile nebo jako ne-vypočitatelný a nesmyslný akt vůle.

Běžné pojetí arbitrárnosti souvisí podle těchto charakteristik s přesvědčením, že to, co je arbitrární, závisí na individuálním rozhodnutí, které se děje bez ohledu na ostatní, bez ohledu na obecněji přijímané zákonitosti, bez ohledu na racionalitu a nutnost, bez ohledu takřka na cokoli. Pokud se v tomto kontextu obrátí pozornost na šachy jakožto tradiční metaforu znakových systémů, pak se – jak k tomu dospívá Roy Harris⁷ – ukáže, že šachy fungují paradoxním způsobem, neboť kladou na hráče určité požadavky, kterou jsou na jedné straně povinné, na straně druhé poměrně arbitrární. Pokud by se totiž hráči rozhodli, že arbitrárnost šachu ještě posílí, mohli by udělat následující změnu: všechny figury se budou pohybovat standardním způsobem s výjimkou věže, ta se může pohybovat bez jakéhokoli omezení. Tato inovace bude mít ale podle Harrise za následek úplné zničení šachu, a to nikoli proto, že by to pak byla úplně jiná hra (zaznívá zde searlovské rozlišení mezi regulativními a konstitutivními pravidly),

6 Viz Merriam-Webster 2014.

7 Viz Harris 1996: 60.

ale spíš proto, že by to nebyla vůbec žádná hra. Neomezený pohyb věže a trvání na tom, že ostatní figurky se budou pohybovat stejně, nutně ústí do nehratelnosti, nebo přinejmenším do situace, kdy hra nemá vůbec žádný smysl.

Arbitrárnost má v sémiotice – dalo by se říci – zcela opačný význam. Do jisté míry ji lze považovat za kritiku subjektivní/individuální řízenosti, snaží se v mnoha svých definicích vyjmenovat vlivy a síly, jimiž znaky řízeny nejsou (vnější svět, individuální síla &c.), na stranu druhou ale skrývá nebezpečí v určité významové bezohlednosti, kterou prostě nechceme nebo nemůžeme přijmout. Bacon⁸ naznačuje, že opakem arbitrárnosti je přirozenost, koná-li duše bez rozvahy, koná přirozeně; přirozenost je nerozvázně konající síla.⁹ V tomto smyslu lze pak za gravitační centrum sémiotického problému arbitrárnosti – nikoli překvapivě – považovat výklad, který nabízí *Kurs obecné lingvistiky* a jehož základními komponenty jsou:

- (1) Znakové složky nejsou spojeny žádným vnitřním vztahem.

„Takto idea francouzského slova ‚soeur‘ (sestra) není se sledem hlásek *s-ö-r*, který jí slouží jako označující, spjata žádným vnitřním vztahem: že by ji stejně dobře mohl zastupovat libovolný jiný sled, dokazují rozdíly mezi jazyky i samotná existence různých jazyků: označované ‚boeuf‘ (francouzsky vůl) má za označující na jedné straně hranice *b-ö-f* a na druhé straně *o-k-s* (*Ochs*, tj. německy vůl).“

(de Saussure 1996: 98)

- (2) Arbitrární je takový znak, který nemá v realitě žádný přirozený protipól.

„I slovo arbitrární vyžaduje poznámku. Nemělo by vzbuzovat představu, že označující závisí na svobodné volbě mluvčího (uvidíme dále, že není v moci jednotlivce změnit znak, který je jednou určitou jazykovou skupinou stanovený); chceme jen vyjádřit to, že je *nemotivovaný*, to jest arbitrární ve vztahu k označujícímu, s nímž nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu.“

(de Saussure 1996: 99)

8 Viz Bacon 2010: 125.

9 Viz Bacon 2010: 129.

(3) Arbitrární znak je založen na konvenci.

„Ve skutečnosti spočívá v zásadě každý výrazový prostředek, přijímaný určitou společností, na kolektivním zvyku nebo – a to je totéž – na konvenci. Lze proto říci, že zcela arbitrární znaky realizují ideál sémiologického procesu lépe než jiné [...].“

(de Saussure 1998: 96)

Rudi Keller¹⁰ upozorňuje, že saussurovská arbitrárnost je z větší části definována negativně. Znak máme považovat za arbitrární, protože

- (1.A) neexistuje žádný vnitřní vztah spojující označující a označované;
- (1.B) označované může stejně dobře zastupovat jakýkoli jiný sled hlásek;
- (2.A) nezávisí na svobodné volbě mluvčího;
- (2.B) není motivovaný;
- (2.C) v realitě nemá žádnou přirozenou vazbu, tj. není přirozený;
- (3.A) spočívá na kolektivním zvyku / konvenci.

Problém arbitrárnosti lze chápat ze tří úhlů, které se mohou v jistém smyslu překrývat, ale často se o nich uvažuje nezávisle. Všechny tyto tři dimenze chápou arbitrárnost spíše jako problém, který má v dané dimenzi určité řešení. Tyto dimenze je možné definovat pomocí určité konkurenční koncepce, která arbitrárnost problematizuje, a sice univerzálnost, motivovanost a přirozenost. Z tohoto důvodu je možné o problému arbitrárnosti uvažovat na různých úrovních a zároveň například tvrdit, že některé znaky jsou motivované, ale nikoli přirozené.

2.1 UNIVERZÁLNOST, PŘIROZENOST, MOTIVOVANOST

Znaky, například slova, nejsou univerzální, a proto je nutné se je učit, tj. naučit se zvyky, které významové vztahy legitimizují. Znalost konvence je tudíž nutnou

10 Viz Keller 2004: 132.

podmínkou interpretace znaků. Pouze jednoduché/přirozené znaky by bylo možné považovat za univerzální, tj. ne-konvenční, jejich interpretace by nevyžadovala odkaz ke společenské konvenci a nebylo vlastně ani nutné se je učit. V tomto smyslu by byla arbitrárnost kategoriálním nástrojem pro identifikaci sémiosféry a její odlišení od univerzální sféry částic.

Přestože žádná konkrétní sémioza není univerzální ve stejném smyslu jako zákony gravitace, nechce se celá řada autorů spokojit s chápáním arbitrárnosti jako nahodilosti, chtějí arbitrárnost ze sémiotického slovníku zcela odstranit a nahradit ji nějakým typem zákona či kvazi-zákona. Prohlásit totiž, že předmětem výzkumu sémiotiky je něco nahodilého, nepředvídatelného a vlastně i dále nepopsatelného, se příliš neslučuje s chápáním sémiotiky jako vědy.

Hledání tohoto kvazi-zákona souvisí především s klasifikací znaků, resp. do značné míry je možné jej na ni převést. Tento přístup je většinou spojen s typologií znaků derivovaných z Peirce, jednoduše ikóny, indexy a symboly. Nejvýraznější gesto v tomto smyslu učinil Roman Jakobson v zahajovací přednášce prvního sémiotického kongresu IASS/AIS, kde se pokusil zjevnou ne-univerzalitu znaku nahradit analytickou univerzalitou sémiotické logiky. Znaky nemohou být arbitrární, protože vztahy výrazu a obsahu jsou preskribovány určitými vnitřními pravidly.¹¹

	podobnost	soumeznost
faktuálnost	ikón	index
vloženost	artifice	symbol

S využitím termínů Mikolaje Kruszewského soumeznost a podobnost Jakobson reinterpretuje Peircovu trichotomii do podoby obecné sémiozické, korelační matrice, která je založena na opozicích podobné × soumezné a faktické × vložené. Veškeré procesy v sémiosféře jsou podle Jakobsona řízeny touto logikou, přičemž je zcela irelevantní, zda jsou tyto znaky přirozené či arbitrární.

11 Viz Jakobson 1985. Srov. Čmejrková 1996: 183.

Arbitrární věci se učíme úplně stejným způsobem a s úplně stejnými systémovými výsledky jako ty přirozené.

Mnohem jednodušší cíl si vytknul Dwight Bolinger,¹² který se v článku s poměrně přímočarým názvem „Sign is not arbitrary“ pokouší ukázat, že (jazykové) znaky jako výrazovo-obsahové konglomeráty nejsou arbitrární prostě proto, že existuje celá řada evidencí, jež jejich arbitrárnost vyvracejí. Jeho snahou je přesvědčit – jak sám říká – zástupy lingvistů o nesprávnosti jejich předpokladu o arbitrárnosti jazykového znaku. Bolinger se odmítá zabývat arbitrárností na úrovni výpovědi, neboť komplexní výpovědi typu „Oheň pohltit celý dům“ podle jeho názoru nejsou arbitrární, protože se skládají z menších částí, jež odpovídají událostem, které výpověď popisuje. Podobně tomu ale je podle Bolingera také na úrovních nižších, morfologické a fonologické, kde je pouze nutné najít důkaz, že jazyk je systém. Obecně mluví o transformaci a inkluzi/exkluzi jakožto mechanismech, které by neměly fungovat, pokud jsou znaky skutečně arbitrární (neexistuje žádný vnitřní vztah mezi výrazem a obsahem). Svou falzifikaci konceptu arbitrárnosti pak rozděluje do čtyř skupin:

(1) Transformace: obsah mění výraz

Příkladem je lidová etymologie: Kleckley Sweet (druh melounu) – Crackly Sweet. Výraz se stává analyticky i komplexně smysluplným, protože existuje nějaká konzistentní idea obsahu. Všechny hláskové prvky jazyka jsou podle Bolingera jako klávesy na klavíru, hraje se na ně tak často a v tolika kombinacích, že vlastně libovolný stisk kláves připomíná nějaký význam.

(2) Transformace: výraz mění obsah

Jakmile vymyslíme neexistující slovo, které považuje většina posluchačů za skutečné, pak máme důkaz pro tlak a niterné spojení výrazu s významem.

12 Viz Bolinger 1965.

- (3) Obsah udržuje, nebo likviduje výraz
Výraz, který je svázán s tabuizovaným významem, může být zcela zlikvidován napříč všemi dalšími významy.
- (4) Výraz udržuje, nebo ničí obsah
To je případ konfliktních homonym, kdy jeden z významů zmizí.

Bolingerovu poznámku o nearbitrární povaze výpovědi se rozhodl prozkoumat Roman Jakobson¹³ ve své známé stati „Quest for the essence of language“. Caesarův výrok „Veni, vidi, vici“ podle Jakobsona není arbitrární, protože (a zde nacházíme vlastně stejnou argumentaci jako u Bolingera) odpovídá temporální sekvenci vykonaných činů. Podobně pak můžeme uvažovat i v případě takových výpovědí jako „Prezident a ministerský předseda navštívili Spojené státy“, kdy pořadí slov odráží sociální hierarchii. Tento princip je vlastně jedním z projevů ikoničnosti, který Peirce a Jakobson nazývají diagramatičností. Diagramatičnost je vztah podobnosti založený nikoli na kvalitách, nýbrž na vztazích. Diagramatické či topologicky podobné jsou například mapy, o nichž lze prohlásit, že zcela jistě nejsou přirozené, ale zároveň jsou v nějakém smyslu motivované objektem, který reprezentují.

Tento způsob uvažování může vést k domněnce, kterou lze nazvat principem ikonicity, tj. domněnce formulované Haimanem:

„Struktura myšlení odráží strukturu REALITY do mnohem větší míry, než se v současné době uznává.“¹⁴
(Haiman 1980: 537)

Haimanův článek končí odkazem na myšlenku Betrandu Russella, že „částečně díky studiu syntaxe můžeme dospět ke značnému poznání o struktuře světa“¹⁵ (Russell 1956: 347). Celé toto uvažování může souviset s rozsáhlými snahami

13 Viz Jakobson 1971b: 350.

14 „[T]he structure of thought in its turn reflects the structure of REALITY to an extent greater than it is now fashionable to recognize.“

15 „[P]artly by means of the study of syntax, we can arrive at considerable knowledge concerning the structure of the world.“

současné sémiotiky zabývat se problémy ikonicity/motivovanosti a pokoušet se s její pomocí najít odpovědi na otázky po uspořádanosti jazyka či znakových systémů obecně. Tyto snahy mohou vycházet z jedné Saussurovy poznámky:

„Celý systém jazyka spočívá vlastně na iracionálním principu arbitrárnosti znaku, a kdyby se uplatňoval bez omezení, vedl by ke krajním komplikacím. Naši myslí se však podařilo do jistých partií znakové masy zavést princip řádu a pravidelnosti, a právě to je úlohou relativní motivovanosti. [...] Mezi těmito dvěma krajnostmi – minimem organizovanosti a minimem arbitrárnosti – nacházíme všemožné variety.“

(de Saussure 1996: 162)

2.2 ARBITRÁRNOST A POVAHA ZNAKU

Émile Benveniste¹⁶ tvrdil, že Saussurovy definice arbitrárnosti neutvářejí žádný konzistentní celek. Nejpalčivějším problémem je zde třetí termín – a sice věc, realita či skutečnost. Zatímco *Kurs* v první fázi explicitně z definice znaku vylučuje jakoukoli věc, objekt či realitu, s konceptem arbitrárnosti se tento termín opět vrací. Benveniste upozorňuje nejen na rozpor mezi obecnou definicí znaku a jeho první, základní charakteristikou, ale zároveň na určitou absurditu takto chápané arbitrárnosti.

„Rozhodnutí, že jazykový znak je arbitrární, protože se stejné zvíře nazývá v jedné zemi boeuf a Ochs jinde, je jako tvrdit, že pojem smutku je arbitrární, protože v Evropě je symbolizován černou, v Číně bílou.“¹⁷

(Benveniste 1971: 44)

S ohledem na stejnou realitu je pak podle Benvenista zřejmé, že všechna pojmenování mají stejnou hodnotu. Tato zřejmost je ale přespříliš zřejmá, protože je zcela neinstruktivní.

16 Viz Benveniste 1971: 43–48.

17 „To decide that the linguistic sign is arbitrary because the same animal is called boeuf in one country and Ochs elsewhere, is equivalent to saying that the notion of mourning is arbitrary because in Europe it is symbolized by black, in China by white.“

Spojení označující a označované složky není arbitrární, právě naopak, je zcela nutné. V mém vědomí, tvrdí Benveniste, je pojem nutně identický se zvukovým obrazem. V mysli existují oba póly znaku (označující i označované) současně a je velice obtížné je oddělovat. V tomto smyslu je arbitrárnost znaku vnější a je zcela nesmyslné bránit arbitrárnost proti takovým případům, jako jsou onomatopoeická slova. Podobně když pak Saussure za jednu z konsekvencí arbitrárnosti považuje proměnlivost a neproměnlivost znaku, nejde podle Benvenista o vztah označujícího a označovaného, nýbrž znaku a věci, předmětu, reality. A podobně je tomu také v případě největšího vynálezu strukturální sémiotiky – termínu *valuer*, hodnota. Hodnota je integrální součástí znaku, ale relativní povaha hodnoty jazykového znaku nemůže být arbitrární. Relativní jsou znaky vůči sobě navzájem, což je podle Benvenista důkaz jejich nutnosti, nikoli arbitrárnosti. Všechny hodnoty jsou hodnoty opozice a difference, které jsou samy důsledkem nutnosti.

Poměrně jasnou systematizaci problému arbitrárnosti ve vztahu k chápání znaku předkládají Flip Droste a John Fought.¹⁸ Arbitrárnost je jakýsi ideální – „defaultní“ – neutrální sémiotický stav, s nímž se ale ve skutečnosti nikdy nesetkáme. Veškeré znakové vztahy se totiž nacházejí v rozlehlém prostoru mezi ikonicitou a konceptualitou. Na konceptuální straně uvažujeme o znaku jakožto o vztahu mezi výrazem a obsahem ve smyslu typových forem, na straně druhé, ikonické, jakožto o vztahu mezi materiálním výrazem a objektem.

ikonicitu	arbitrárnost	konceptualita
objekt > znak	00	forma > obsah

Arbitrárnost je veskrze panchronní koncept, žádným způsobem nereflexuje časovou dimenzi, odmítá do studia antroposémiózy zahrnout onu dějinnost, o které mluvil Ricoeur.¹⁹ Zároveň ale nikterak nereflexuje existenci uživatelů znaku, jejich intence a nutnost se znakové korelace učit. Arbitrárnost jako by pak byla jakýmsi principem orientace ve světě, v němž nejsou žádní lidé a žádné

18 Viz Droste – Fought: 1993.

19 Viz Ricoeur 2002: 50.

věci, ale přesto se zdála být ve znakovém chování přítomná a mimořádně výhodná. Pokud je totiž ekonomizace základním mechanismem jakékoli sémiózy, pak je v některých případech výhodnější, aby znak byl arbitrární, zatímco v jiných replikovat či simulovat zvolené aspekty objektu v omezené dimenzi, kterou poskytuje daný výrazový systém. Sémiotické chování tak vymezuje své prvky na škále od časoprostorové proximity, jejímž radikálním projevem je aktuální totožnost výrazu a objektu, tedy jednotka ne-znaková, až po symboličnost v podobě abstraktního pravidla. Problém arbitrárnosti tak v posledku naznačuje, že neexistuje žádná jednoduchá a univerzální hranice mezi znaky a ne-znaky. Tomuto rozlišování odpovídá Eco²⁰ rozlišení *ratio facilis* – *ratio difficilis*. *Ratio facilis* je takový mechanismus, kdy je projevový výraz ve shodě s typovou výrazovou jednotkou, tj. toto spojení je kodifikováno a registrováno kulturou a odpovídá konceptuálnímu pólu. *Ratio difficilis* je pak takový případ, kdy je výrazový projev ve shodě s obsahem, tj. povaha výrazu je motivována povahou obsahu, je z jistého úhlu pohledu ikonická, založená na principu proximity.

2.3 KONVENCE

Roy Harris²¹ mluví o určitém nebezpečí, s nímž se může interpret saussurovské arbitrárnosti setkat. Toto nebezpečí spočívá ve ztotožnění (1) arbitrárnosti a libovolnosti na jedné straně a (2) arbitrárnosti a konvencionality na straně druhé. Podle Harrise de Saussure odmítá, že by jazyková arbitrárnost měla co dělat s libovolností, tj. lidskou intencionalitou (ta je zcela doménou *parole* a v rámci *langue* nehraje žádnou úlohu nebo se od ní abstrahuje), ale zároveň ji nelze ani jednoduše ztotožnit s konvencionalitou.

V některých případech, říká Harris, může docházet ke zmatkům, protože se zdá, že když mluvčí upřednostní výpověď „Pes pokousal poštáka“ před „Pošták byl pokousán psem“, je možné toto rozhodnutí považovat za rozhodnutí mluvčího, které je arbitrární. Uvažuje-li se ale o rozhodování mluvčího, nemělo by se popisovat jako arbitrární, nýbrž jako poměrně (libo)volné. Arbitrární

20 Viz Eco 2009: 228–230.

21 Viz Harris 1996: 47–50.

v tomto případě není vztah mezi mluvčím a větou, kterou použije, nýbrž mezi těmito větami navzájem.

Podobně jako by se arbitrárnost neměla v *Kursu* ztotožňovat s vůlí mluvčího, neměla by se jednoduše zaměňovat ani s konvencí. A to především proto, že konvencí by se měla rozumět určitá praxe, kterou se členové daného společenství učí a svobodně používají. Tato praxe, dodává Harris, v sobě navíc nutně obsahuje silný element racionality a ne-arbitrárnosti. Konvence je z tohoto úhlu pohledu spíše vztah společenství k jazyku, kdežto arbitrárnost je vnitřně systémová vlastnost.

Jakým způsobem ale společenskost a naučenost spojení výrazu a obsahu v podobě konvence funguje? Zjevným problémem konvence, kterou lze intuitivně chápat jako nějaký typ dohody, je totiž to, že pro její bezproblémové fungování by byla nutná nějaká vyšší instance, pomocí níž by se k této dohodě dospělo, ideálně tedy nějaký již ustavený, fixovaný jazyk. Pomocí takového jazyka (třeba češtiny) se může například nějaká dvojice dohodnout, že vyvěšení bílého ručníku na balkoně znamená /manžel je doma/. Pokud by ale konvence fungovala tímto způsobem pro všechny znakové systémy, jakým způsobem by byla ustavena konvence fixovaného jazyka/kódu, pomocí něhož je dohod dosahováno? Nagel Love o této teorii fixovaného jazyka/kódu říká:

„Pokud je jazyk fixovaný kód, musí být tento kód fixován předtím, než může být tento jazyk nějak použit. Takové fixování kódu (to znamená ustanovení dohody mezi uživateli, pokud jde o vztah forem a významů) ale musí samo probíhat v nějakém jazyce. Jakýkoli pokus vysvětlit, jak mohou existovat kódově fixované jazyky, buď vede k nekonečnému regresu, nebo vyžaduje bizarní tvrzení, že jednou musel existovat alespoň jeden jazyk, který nebyl fixovaným kódem, a jazyky tohoto typu se z nevysvětlitelných důvodů přestaly používat.“²²

(Love 1998: 56)

22 „If a language is a fixed code, the code must be fixed before the language can be used. But the fixing of the code (that is, establishing the agreement among users as to the relations between forms and meanings) must itself be done in a language. Any attempt to explain how fixed-code languages can come about thus either runs into an infinite regress or else requires the outlandish claim that although there must once have been at least one language which was not a fixed code, languages of that type have, for unexplained reasons, fallen out of use.“

S tímto problémem se pokouší vyrovnat David Lewis.²³ Lewisovo pojetí, které není totožné s dohodou v podobě explicitní verbální dohody typu „sejdeme se tam a tam tehdy a tehdy“, považuje konvenci za strategii pro dosažení koordinační rovnováhy. Konvence tohoto typu do značné míry souvisí s opakováním a pravidelností, a má proto také velmi blízko ke konceptu znaku jako takového. Podle Lewis²⁴ lze nějakou takovou pravidelnost P považovat za konvenci nějaké společnosti S, pokud:

- (1) každý člen S dodržuje P;
- (2) každý věří, že ostatní dodržují P;
- (3) přesvědčení (2) je dobrý a dostatečný důvod, abych sám dodržoval P;
- (4) členové S preferují, že všichni dodržují P – spíše než to, že téměř (ale ne úplně všichni) dodržují P;
- (5) P není jediná možná pravidelnost, která by mohla splňovat podmínky (1)–(4);
- (6) podmínky (1)–(5) jsou v S součástí common-knowledge.

Z hlediska problémů arbitrárnosti je nejzajímavější pátý bod. Ten totiž znamená, že pokud je P konvencí nějaké společnosti, musí existovat konvence P', která musí mít takovou povahu, že by mohla být konvencí v daném společenství namísto té původní. Explicitně pak Lewis o vztahu konvence a arbitrárnosti říká:

„Z tohoto důvodu je zbytečné mluvit o arbitrární konvenci. Každá konvence je arbitrární, protože existuje alternativní pravidelnost, která by místo ní mohla být naší konvencí. Konvence, která není arbitrární, abych tak řekl, je pravidelnost, jejímž prostřednictvím jsme dosáhli jedinečné koordinační rovnováhy [coordination equilibria]. Vzhledem k tomu, že není arbitrární, nemusí být ani konvenční. Dodržovali bychom ji jednoduše proto, že je to to nejlepší, co můžeme dělat. Bez ohledu na to, co jsme dělali v minulosti, může být nemožnost dodržovat ‚nearbitrární konvenci‘ pouze strategickou chybou (nebo kompenzací předpokládané strategické

23 Viz Lewis 2002.

24 Viz Lewis 2002: 61.

chyby někoho jiného nebo kompenzací předpokládané kompenzace někoho jiného atd.).²⁵
(Lewis 2002: 70)

Konvence je v prvé řadě vždy otázkou volby, případně jak poznamenává Deleuze²⁶ v souvislosti s platónskou dialektikou: není to dialektika rozporu nebo protikladu, je to dialektika rivality, soupeření. Stejně tak konvence je dialektikou soupeření, možností, které jsou vybrány na úkor jiných. Konvence jsou arbitrární výhradně v tom smyslu, že musí existovat logická možnost stejně dobré alternativy.

V úvahách o konvenci ale zároveň platí výše uvedená omezení. Konvence má do značné míry pragmatickou povahu, není to vnitřní vlastnost znaku. Jednoduše to shrnuje Keller²⁷ v podobě Humboldtovy maximy: volím takový jazykový význam, o němž se domnívám, že bys ho zvolil ty, kdybys byl na mém místě. Chování členů daného společenství je konvenční tehdy, když jediným důvodem každého člena této skupiny pro danou volbu je přesvědčení každého člena, že všichni ostatní by volili stejně.

Otázkou je pak samozřejmě to, zda modelujeme svět a navzájem si rozumíme výhradně na základě konvence. Neexistuje-li žádná předchůdná konvence, pak lze komunikační shody dosahovat pouze tehdy, jsou-li tyto výrazy (nebo jednání) v nějakém smyslu transparentní. Zdá se, že ze synchronního hlediska platí:

- (1) Ne-konvencionální komunikace může být úspěšná pouze tehdy, pokud lze zamýšlený význam odvodit z perceptibilní části komunikace. Jedná se tedy

25 „This is why it is redundant to speak of an arbitrary convention. Any convention is arbitrary because there is an alternative regularity that could have been our convention instead. A convention that is not arbitrary, so to speak, is a regularity whereby we achieve unique coordination equilibria. Because it is not arbitrary, it does not have to be conventional either. We would conform to it simply because that is the best thing to do. No matter what we had been doing in the past, a failure to conform to the ‚nonarbitrary convention‘ could only be a strategic error (or compensation for someone else’s anticipated strategic error, or compensation for someone else’s anticipated compensation, etc).“

26 Viz Deleuze 2013: 268.

27 Viz Keller 2004.

o sémantickou transparentnost, jejímiž hlavními případy jsou primární a sekundární motivovanost, případně také obecnější zkušenost s lidským tělem, indexy a ostenzí.

- (2) Proces konvencionalizace je doprovázen procesem demotivace. Čím komplexnější znak je, tím větší imitativnost a nižší arbitrárnost bude vykazovat. Arbitrárnost se – jak většinou všemožné příklady ukazují – týká jakýchkoli středně velkých znaků, především slov, ale nikoli malých znaků, resp. figur na jedné straně, ani textů jakožto komplexních znaků na straně druhé. Čím menší znak je, tím větší arbitrárnost bude vykazovat. Extrémním případem je v tomto smyslu nulový znak, který může zastupovat zcela libovolný význam.

3 Znak jako ekvivalence a znak jako inference

O problematice (modelu) znaku komplexněji, než je pouze kritérium počtu konstitutivních prvků, uvažuje Roy Harris,²⁸ který rozděluje znakové modely na (1) surogační, (2) strukturální a (3) integrační.

3.1 SUROGAČNÍ MODEL

Surogační znakový model je jiným názvem pro *aliquid stat pro aliquo*. Tento model považuje znak za substituci, v nejužším slova smyslu za reprezentaci. Harris v této souvislosti mluví například o žetonech v kasinu, které při hře „stojí za“ / „reprezentují“ určitý obnos peněz, či rozhodnutí mluvčího danou zprávou příjemci netelefonovat, ale napsat mu raději dopis (psaný text v tomto případě „stojí za“ / „reprezentuje“ text mluvený). Tento vztah reprezentace je pak podle Harrise v západní kultuře úzce spojen s myšlenkou, že věc reprezentuje lépe, čím je jí podobnější. Kritérium podobnosti je ale mimořádně problematické a nelze ho jednoduše považovat za konstitutivní atribut reprezentace/znaku. Takto formalizovaný surogační model obecně nemusí tvrdit vůbec nic o tom, zda je vztah mezi výrazem a obsahem založen na podobnosti či arbitrárnosti. V případě modelování slovních významů tento model nabízí dvě řešení. První z nich, které Harris nazývá reocentrické, říká, že slova „stojí za“ / „reprezentují“ fyzikální objekty či děje. Druhé z nich, které Harris nazývá psychocentrické, říká, že „stojí za“ / „reprezentují“ nějaké mentální fenomény / pojmy.²⁹

Reocentrický znakový model předpokládá, že všechny znaky, které používáme, mají svůj původ a důvod ve věcech. Jejich stabilita je založena na předpokladu, že existují objektivně dané věci či množiny těchto věcí, a tak je například možné – jak uvádí Harris³⁰ – se v anglicko-českém slovníku dozvědět, že platí

28 Viz Harris 1998.

29 Srov. též Harris 2009: 45 n.

30 Viz Harris 2009: 45.

rovnice „dog“ = „pes“, nicméně slovník sám (a ani jeho autor) neříká, na čem je tato ekvivalence založena. Reocentrické řešení této ekvivalence je prosté: rovnice platí proto, že všichni uživatelé češtiny a všichni uživatelé angličtiny žijí v takových prostředích, kde jsou psi stejná zvířata. „Dog“ = „pes“ je biologickým faktem, který zakládá i znakovou/reprezentační stabilitu. Veškerá sémióza, procesy značení a pojmenování jsou z tohoto hlediska nadbudované procesy. Takové pojetí může sloužit jako vhodný argument přírodním vědám k odsuzování věd společenských, neboť to, co je předmětem zájmu sociologie, psychologie či literární vědy, jsou pouze umělé systémy jmen a pojmenování, nikoli věci samé a jejich systémy, jak se jimi zabývají fyzika a biologie. Jak si v takovém případě – bude se dotazovat militantní přírodovědec literárního vědce či filozofa – můžete být jistí pravdivostí toho, co říkáte? Z toho nutně vyplývá, že „[p]řírodní vědy jsou považovány za vrcholný projev racionálního přístupu člověka ke světu a filosofie [a lze dodat, že i sémiotika] je uznána jako smysluplná jen do té míry, do jaké je slučitelná s vědou a do jaké míry jí může být nápomocná“ (Peregrin 1994: 381).

Do zjevných problémů se ale reocentrický model dostává ve chvíli, kdy chce tímto způsobem uvažovat o takových znakově lexikálních ekvivalencích jako „love“ = „láska“, „unicorn“ = „jednorozec“, případně „Meriadoc Brandybuck“ = „Smělmír Brandorád“. Na čem je v těchto případech založena znaková stabilita, pokud to, co jména označují, neexistuje ve stejném biologickém smyslu jako psi?

Druhou možností, kterou má surogační tvůrce anglicko-českého slovníku podle Harrise k dispozici, je tvrzení, že ekvivalenci „dog“ = „pes“ nepodkládá existence věci, nýbrž skutečnost, že různé výrazy zastupují pojmy či představy, které jsou stejné pro mluvčí angličtiny i češtiny. Znaková stabilita je z tohoto úhlu pohledu nutně psychocentrická, a tak i příslušný znakový model tvrdí, že výrazy nezastupují věci, nýbrž „obrazy“ věcí, pojmy. Harris³¹ z toho tedy vyvozuje, že znaky spíše než objektivní svět věcí reprezentují naše představy o něm.

Richard Rorty³² se ve své slavné knize *Filosofie a zrcadlo přírody* pokouší ukázat, že představa, že je naše poznání reality založeno na zrcadlení objektů

31 Viz Harris 2009: 46.

32 Viz Rorty 2012.

v subjektu, je zásadně mylná. Psychocentrický model totiž implikuje, že stabilní by musely být představy, které o světě lidé mají, a že tyto představy by měly být shodné napříč různými jazyky.

3.2 STRUKTURÁLNÍ MODEL

Strukturální znakový model je – podle Harrise – kritickou reakcí na substitutivní povahu modelu surogačního, jehož hlavním kritériem je odlišování znaků (např. žetony) od ne-znaků, toho, co znaky zastupují (např. peníze). Přijmeme-li surogační model, říkáme, že význam znaku je závislý na tom, co označuje. Harris³³ v této souvislosti mluví o determinovanosti znaku. Žeton jako znak nemůže existovat, aniž by existovaly peníze – jakožto nějaké fyzické entity, nebo alespoň koncepty. Slovo „červený“ existuje pouze proto, že zastupuje určité vizuální vlastnosti objektů, které vnímáme, nebo (mentální) koncept červené barvy.

Strukturální přístup za konstitutivní operaci při ustavování znaku (a jeho významu) považuje nikoli srovnávání s ne-znaky, nýbrž s jinými znaky. Slovo-znak „červený“ nabývá svůj význam proto, že v češtině existují také slova(-znaky) jako zelený, růžový, oranžový &c.

Strukturální model znaku se pokouší vyrovnat s nedostatky obou typů surogačních modelů tím, že nepostuluje stabilitu znaků jakožto danou v zastupovaných věcech (jako model reocentrický), a zároveň se pokouší vyhnout psychologickému výkladu (jako model psychocentrický). Na rozdíl od reocentrického modelu tvrdí, že význam znaku je důsledkem vnitřních vztahů mezi jednotkami daného systému (například jazyka) a k jeho nalezení nepotřebujeme vědět vůbec nic o vnějším světě, existenci věcí v něm ani o lidech, kteří v něm žijí a nějak si ho představují.

Strukturální a surogační modely by tak mohly naznačovat – jak říká Harris – také bezprostřední problémy, kterými se sémiotik, jenž přijme ten který model, bude muset velice brzy zabývat. V případě surogačního modelu jsou to

33 Viz Harris 1998.

problémy podobnosti, resp. ikonických znaků; v případě strukturálních modelů problémy symboličnosti a hodnoty.

Strukturální přístup navrhuje takovou teorii znaku a významu, která je skutečně vědecká, neboť se odmítá zabývat vlivem lidského faktoru. Jako by strukturální model naznačoval, že význam můžeme popsat podobným způsobem jako například gravitaci, kterou jakožto lidé ovlivníme jen obtížně, resp. vůbec. Nicméně v mnoha podobách, které na sebe strukturální znakový model bere, zůstává poměrně často nevyjasněný rozpor mezi tím, že na jedné straně popisujeme významové fenomény jakožto nutně závislé na existenci myslících bytostí, na straně druhé jim ale odmítáme přiznat jakoukoli kauzální roli (ať už kauzální znamená cokoli). Sémiotika – na rozdíl od filozofie – v tomto ohledu zůstávala až do poloviny devadesátých let minulého století značně konzervativní. Ve svých popisech využívala spíše termínů jako kód (Eco, Barthes), epistéma (Foucault) či kultura (Lotman) než mentální stav, přesvědčení či intence. A pokud se k této problematice přece jen dostala, musela nutně dospět ke zjištění, k němuž dospěl Jacques Lacan, a sice že vědomí je strukturováno stejně jako jazyk.³⁴ Případně z obecnějšího hlediska, k němuž dospěla analytická filozofie s tvrzením, že veškeré filozofické problémy jsou de facto problémy jazykovými. Jinými slovy: sémiotika se pevně držela přísného antimentalismu saussurovského a fregovského typu. Podobně pak i komunikační interakce vykládala spíše na základě formálních modelů, jako byly ten Jakobsonův či Shannonův a Weaverův. Jako by strukturální znakový model zcela opustil svůj původně vytčený cíl prozkoumat, jak jakožto lidské organismy rozumíme světu a sami sobě, a to tak, že z tohoto popisu zcela eliminuje lidský subjekt.

3.3 INTEGRAČNÍ MODEL

Integrační znakový model se podle Harrise oproti oběma předchozím liší zejména v tom, že surogační i strukturální modely znaku jsou odvozeny z jistého přesvědčení o povaze komunikace, kterou integrační model považuje za příliš silné.

34 Srov. výklad ve Wilden 1980: 445–461.

Toto přesvědčení spočívá v tom, že oba předcházející modely odvozují úspěšnost komunikačních aktů ze skutečnosti, že mluvčí i posluchač jsou vybaveni stejnou znalostí vztahů, v případě surogačního modelu znalostí vztahu výrazu a toho, co zastupuje, v případě strukturálního modelu znalostí vztahů k dalším znakům. Východiskem integračního modelu znaku je méně silná teze než jednoznačný a definitivní popis toho, jak probíhá úspěšná komunikace, a sice že každý komunikační akt se odehrává v nějakém kontextu, přičemž takový akt samotný a jeho kontext od sebe nelze oddělovat. Neexistují na jedné straně komunikační akty a na druhé kontexty, v nichž se tyto akty dějí (jak by mohl naznačovat například Jakobsonův komunikační model). Pro Harrisův integrační model neexistuje žádná apriorní determinovanost (obsahová či výrazová jako v případě obou předchozích modelů) kromě determinovanosti kontextové. To mimo jiné znamená také to, že integrační přístup odmítá koncepty a teorie, kterým bude věnována následující kapitola (kód). Znaky neexistují v žádné neutrální zásobárně (kódu, jazyce, systému), která by byla komunikaci vnější, ale výhradně v komunikačním procesu, který sám o sobě znovu a znovu znaky vytváří. Integrační odpověď na otázku, jak znak označuje, zní: výhradně jako součást generativního procesu komunikace. Na podporu své pozice Harris³⁵ uvádí následující příběh:

Ali Baba vidí zloděje, který v řadě stejných domů na dveře jednoho z nich kreslí značku, aby ho mohl později vykrást. Krádeže jsou náročný podnik a zloděj odchází pro pomoc. Mezitím Ali Baba, aby se vyhnul přímé konfrontaci, nakreslí stejnou značku na dveře všech ostatních domů. Zloděj se vrací s kumpány, ale již není schopen rozpoznat, který z domů chtěl vykrást.

Podle Harrise prokázal Ali Baba svou integrační vychytralost právě tím, že pochopil, že znaky nabývají svých významů tak, že jsou integrovány v konkrétním kontextu. Význam původního znaku se nutně změní, jakmile se změní kontext. Zloděj naopak udělal surogační chybu, když předpokládal, že se mu podaří jednoznačně určit dům, který chce vyloupit, tím, že na jeho dveře nakreslí značku. Podle Harrise by při řešení této situace neobstál ani strukturální model, který by musel předpokládat existenci nějaké předchůdné znakové struktury,

35 Viz Harris 1998: 120.

a nedokázal by tedy vysvětlit, jak je možné, že se význam původního znaku změni prostě tím, že se znásobí počet jeho projevů.

3.4 INDUKCE, DEDUKCE, ABDUKCE

Na základě surogačního a diferenčního modelu je možné o znaku uvažovat jako o vztahu ekvivalence. Vždy, když někdo vyřkne slovo „člověk“, tvrdí Umberto Eco,³⁶ pak tím myslí /racionální smrtelné zvíře/. Jedná se o deduktivní proces, který lze formalizovat jako postup od ověřeného pravidla a konkrétního případu k neověřenému výsledku. Jednoduše je možné tvrdit, že v takových případech existuje nějaký předem fixovaný znakový typ, s nímž se porovnává konkrétní případ. Ještě předtím, než slyšíme nebo vidíme slovo „člověk“, máme k dispozici instrukci, jak mu rozumět. O takovém deduktivním procesu Charles Peirce říká, že „závisí na přesvědčení o naší schopnosti analyzovat významy znaků, v nichž nebo pomocí nichž myslíme“³⁷ (CP 8.385).

Ne vždy jsou ale uživatelé obeznámeni s takovým pravidlem dopředu. Pokud uživatel nezná význam daného znaku, upozorňuje Eco, je nucen tento význam rekonstruovat induktivně, tj. postupovat od ověřeného výsledku k neověřenému případu a pravidlu. Takovou induktivní sémiózou mohou být podle Eca například indexy, ukazování či ostenze. Pokud cizinec nezná význam slova „kočka“, je možné mu při vyslovení tohoto slova kočku ukázat prstem. Cizinec pak může poměrně úspěšně interpretovat význam slova „kočka“ jako /kočka/ nebo /tato kočka/. Přestože se s indukci pojí nejrůznější problémy,³⁸ lze o ní jednoduše prohlásit, že „závisí na přesvědčení, že se jednotlivá zkušenost nezmění bez nějakého předchozího upozornění“³⁹ (CP 8.385).

Kromě těchto dvou ideálních sémiotických typů se ale v praxi často setkáváme se způsobem, který se nazývá abdukce (nebo též retrodukce), o té Peirce

36 Viz Eco 1984: 39.

37 „[D]epends on our confidence in our ability to analyze the meanings of the signs in or by which we think.“

38 Viz Popper 1997.

39 „[D]epends upon our confidence that a run of one kind of experience will not be changed or cease without some indication before it ceases.“

jednoduše říká, že „závisí na víře, že dříve či později odhadneme podmínky, za nichž se daný fenomén vyskytne“⁴⁰ (CP 8.385). Podobně jako v případě indukce postupujeme od ověřeného výsledku, ale abychom ho pochopili, vytváříme si hypotetické pravidlo a odvozujeme případ. Nejedná se tedy o nacházení nebo uplatňování jednoduchých vztahů ekvivalence (kódování a dekodování), nýbrž o interpretační proces, jehož povaha může být značně různorodá. Tuto různorodost Eco⁴¹ rozděluje do tří skupin:

- (1) Hypotéza (nadcóování). Tento abduktivní proces spočívá v tom, že se na základě předchozího pravidla vytvoří pravidlo nové, pomocí něhož jsou interpretovány speciální případy. S nadcóováním se můžeme podle Eco⁴² setkat v těch případech, kdy nad již ustaveným kódem (například českým jazykem, který přiděluje jednotkám „dobrý“ a „den“ jejich významy) existuje speciálnější pravidlo, které řídí interpretace makroskopičtějších jednotek (význam spojení „dobrý den“ nelze jednoduše odvodit z významů jeho částí tak, jak je stanovuje čeština).
- (2) Podkóování je takový proces, při němž jsou předběžně izolovány znakové jednotky, je jim přidělen předběžný význam, aniž by byly známy elementárnější prvky, z nichž jsou tyto znaky sestaveny. Eco podkóování ztotožňuje s takovými situacemi, kdy „pravidlo musí být vybráno ze stejně pravděpodobných možností“⁴³ (Eco 1984: 42). Jednoduše lze podkóování ilustrovat takto: Do malé tibetské vesnice přijede mladý cestovatel. Je očarován místním koloritem a rozhodne se nějakou dobu zůstat. Problém je v tom, že obyvatelé nemluví žádným světovým jazykem a mladý cestovatel zase neumí tibetsky (a nemá s sebou ani žádný slovník). Navzdory tomuto hendikepu se velice rád zapojuje do nejrůznějších diskusí, které mezi sebou obyvatelé ve vesnici vedou. Konverzace začínají nejrůznějšími slovy, kterým cestovatel

40 „[D]epends on our hope, sooner or later, to guess at the conditions under which a given kind of phenomenon will present itself.“

41 Viz Eco 1984: 41–43.

42 Viz Eco 2009: 167.

43 „[T]he rule must be selected among a series of equiprobable alternatives.“

vůbec nerozumí, a vlastně ani není schopen z proudu řeči něco jako slova vydělit. Brzy si ale povšimne, že rozhovory místních obyvatel velice často končí sekvencí „ka-le-shu“ nebo „ka-le-phe“. Jakmile někdo řekne jedno nebo druhé, konverzace končí a účastníci se rozcházejí. Cestoval usoudí, že se jedná o nějaké slovo či frázi, která zakončuje konverzaci, a rozhodne se jí předběžně přisoudit význam /na shledanou/. Vytváří si tedy pravidlo, na jehož základě se pokouší rozumět určitým verbálním projevům v určitých situacích. Je nutné dodat, že toto cestovatelovo podkódování je poměrně úspěšné i přesto, že nezná přesný význam jednotlivých výrazů. Eco v této souvislosti mluví o nepřesném kódování, které ale nelze považovat za komunikační fiasko. (Až mnohem později se cestovatel dozvídá, že „ka-le-shu“ se používá v těch případech, kdy mluvčí odchází a adresát zůstává na místě; český ekvivalent je zhruba „Mějte se tu dobře“; a „ka-le-phe“ pak tehdy, když odchází adresát a mluvčí zůstává; v češtině tomu přibližně odpovídá fráze „Šťastnou cestu“.)

(3) Kreativní abdukcce

Kreativní abdukcce podle Eca spočívá v tom, že pravidlo je vytvořeno zcela nově. Na rozdíl od obou předchozích typů vyžaduje určitou meta-úroveň, protože je nutné rozhodnout o tom, zda nově vytvořené pravidlo popisuje skutečný stav věcí, zda je toto pravidlo „rozumným“ výkladem daného jevu. Příkladem kreativní abdukcce mohou podle Eca být interpretace poezie či řešení kriminálních případů, tedy takové situace, kdy není k dispozici vůbec žádné předchůdné vysvětlení.

4 Kód a struktura

Přírodní vědy – například fyzika – popisují svět způsobem, který by bylo možné nazvat mikroskopickým. Pokoušejí se najít a definovat nejmenší části například hmoty a popisovat je pomocí zákonů a kvantitativních metod. Existuje-li věda – jakou je například fyzika –, která se zabývá chováním částic, není potřeba žádná speciální věda, která by se zabývala chováním stolů při stěhování. Neexistuje žádná věda o stěhování stolů, protože veškeré potřebné informace nám podává mnohem základnější věda – fyzika. Sémiotika a lingvistika se v tomto smyslu pokoušejí přiblížit vědám přírodním, a sice v tom, že hledají a definují elementární části znakových systémů, resp. jazyka. Mají-li Jakobson a Halle⁴⁴ pravdu, pak existuje pouze dvanáct opozic distinktivních rysů, pomocí nichž jsme schopni popsat všechny fonologické systémy bez ohledu na místo a čas, podobně jako jsme principiálně schopni popsat fyzikální vlastnosti všech stolů, židlí a křesel.

Sémiotika se pak obdobně pokouší nalézt uzavřený soubor co nejzákladnějších jednotek a jejich vztahů tak, aby mohla popisovat veškeré jevy, které mají význam. Z toho nutně vyplývá několik metodologických imperativů. Za prvé: sémiotický zájem se soustřeďuje na hledání typů, invariantů, jejich vztahů, struktury, nikoli projevů, soupisu (nekonečného) množství zpráv a textů. Za druhé: předpokládá, že cosi jako význam skutečně existuje a má nějakou systematickou povahu. Svět kolem nás není souborem chaotických událostí, jevů a věcí, ale všechny tyto události, jevy a věci jsou podloženy pravidly, jimiž se řídí. Mnohem vhodnějším postupem než postupně evidovat, katalogizovat a opatřovat štítky nezměrné množství věcí, které nás obklopují, je pokusit se najít nějaký systém, který je podkládá. Slavná kniha *Myslení rychlé a pomalé* nositele Nobelovy ceny za ekonomii Daniela Kahnemana⁴⁵ se pokouší ukázat, že lidské myšlení je spíše než touhou po evidenci a faktech řízeno touhou po koherenci. Na základě mnoha experimentů Kahneman soudí, že člověk má mimořádně

44 Viz Jakobson – Halle 1962: 484–486.

45 Viz Kahneman 2012.

vyvinutý smysl pro systém a pravidelnost, je schopen rozpoznávat vzorce a kauzální příčiny napříč širokým spektrem událostí, a to mnohem spíše než uvažovat o funkci a povaze jevů na základě jejich (statistického) výskytu. Jinými slovy, jsme vedeni vírou v existenci nějakého koherentního systému pravidel, který nám umožňuje rozumět větám, jež slyšíme, obrazům, které vidíme, ale také například vůním, jež cítíme. Věříme v existenci takových pravidel s takovou silou, že vůbec nepochybujeme o tom, že musí existovat. Důvod, proč zatím nebyl vytvořen žádný počítačový program, který by byl schopen bezchybného mezijazykového překladu, podle mnohých názorů nespočívá v tom, že by neexistoval jazykový systém, ale spíše v tom, že jsme ho zatím nedostatečně poznali nebo nevhodně formalizovali. Jak říká Malmberg: „Hlavní překážka k dosažení úplného úspěchu v těchto oblastech se nachází na jazykové úrovni, nikoli na té technické.“⁴⁶ (Malmberg 1967: 2)

Moderní sémiologie (zejména saussurovského typu) je založena na myšlence, že není možné vycházet z úvah o jednotlivých znacích, postupně je skládat dohromady a vytvářet z nich nějaký organizovaný systém, například jazyk. Přímo naopak, v prvé řadě je nutné uvažovat o tomto systému jako celku a skrze jeho popis dospívat ke znakovým jednotkám. Tuto myšlenku jasně formuluje *Kurs obecné lingvistiky* ve svém centrálním konceptu hodnoty (*valeur*).⁴⁷

Hodnota je určitá operace, která diferencuje a rozlišuje jednotky a umožňuje vytvářet jejich hierarchie. V tomto smyslu se říká, že daná věc má, nebo nemá cenu, smysl či hodnotu. Greimas a Courtés⁴⁸ tvrdili, že komunikace je z určitého úhlu pohledu směnou objektů jakožto hodnot. Obecněji o hodnotě uvažuje Jean Baudrillard,⁴⁹ který mluví o čtyřech typech logických zkoumání, jež odpovídají čtyřem druhům řádů, na jejichž základě nabývá objekt určité hodnoty:

46 „The main obstacle to a complete success in these fields are to be found on the linguistic level, not on the technical.“

47 Viz de Saussure 1996: 141.

48 Viz Greimas – Courtés 1982: 38.

49 Viz Baudrillard 1981: 66.

- (1) funkční logika užité hodnoty, která spočívá v praktickém zacházení s objekty, tj. v jejím centru stojí užitečnost předmětu jakožto nástroje;
- (2) ekonomická logika směnné hodnoty, která spočívá v ekvivalenci, a je tak logikou trhu spočívající na chápání předmětu jakožto komodity;
- (3) logika symbolické směny je založena na ambivalenci a jejím nejvhodnějším příkladem je logika daru, tj. symbolu;
- (4) logika znakové hodnoty je logikou difference, tj. logikou postavení znaku.

Logika funkční hodnoty chápe hodnotu předmětu na základě jeho praktické užitečnosti. Funkční hodnota mobilního telefonu spočívá v jeho nenahraditelnosti, v neodlučitelnosti telefonu a jeho (technické) funkce zprostředkovávat hovor mezi (prostorově vzdálenými) osobami. Vztah objektu a jeho funkce je vztahem nutným, ne-arbitrárním.

Z hlediska ekonomické logiky má mobilní telefon směnnou hodnotu jakožto komodita, to znamená, že je ekvivalentní určitému množství peněz, určitému počtu hodin práce nebo také určitým jiným předmětům (některé telefony je možné vyměnit za malou televizi, některé za pěknou knihu).

Některé předměty mají symbolickou hodnotu, která není jednoduše převoditelná na hodnotu směnnou. Snubní prsten, tvrdí Baudrillard, je především symbolem vztahu dané partnerské dvojice, nelze ho jednoduše vyměnit za jiný, ani nosit více takových prstenů najednou, a to na rozdíl od „obyčejného“ prstenu, který podléhá módním trendům a změnám, je možné takových prstenů nosit více a je možné je také kdykoli vyměnit. Symbolická hodnota vyplývá především ze vztahu subjektu k danému předmětu. Snubním prstenem se (teoreticky) může stát jakýkoli prsten, ale jakmile je nějaký zvolen, stává se symbolem a z takřka nekonečného množství možností je to právě ten jeden jediný, kterému je připsána právě tato hodnota.

Baudrillardův výklad se zaměřuje především na chápání předmětů jakožto předmětů spotřeby na základě toho, že přijímají znakovou hodnotu difference,

kteřá je nezávislá na hodnotách předchozích typů. Znaková hodnota mobilního telefonu nezávisí ani na jeho ekonomicko-funkční hodnotě jakožto určité technologii, ani na symbolické hodnotě vztaženosti právě tohoto telefonu k subjektu (takový telefon by mohl být například darem od nějaké vážené či blízké osoby a do jisté míry by ztrácel svou užitnou funkci, ale stal by se spíše symbolem tohoto vztahu), nýbrž na rozlišenosti, diferenci. Hodnota briliantového prstenu spočívá v tom, že je znakem luxusu, a z tohoto úhlu pohledu je zcela zaměnitelný za mnoho jiných předmětů, například za mobilní telefon Vertu Ti. Skutečnost, že je znakem luxusu, ale nezáleží / nemusí záležet v jeho vztahu k (funkčnosti) objektu či světu vůbec, ani ke konkrétnímu subjektu, nýbrž pouze ve vztahu k ostatním předmětům jakožto znakům, tedy diferenčním a kombinačním vztahům prvků systému, který je zcela nezávislý na materiálních předmětech a individuální psychologii.

Znaková hodnota je založena na takové ideji znaku, která byla v jedné z předcházejících kapitol nazvána diferenčním modelem znaku. To jednoduše znamená, že existence daného znakového prvku je podmíněna existencí dalších znakových prvků stejného řádu, kategorie či systému. Hodnota každého znaku je důsledkem vzájemné solidarity,⁵⁰ neboť všechny objekty jsou konstituovány určitým řádem, logikou či systematizací.⁵¹ Souhrnný název pro tento systematizační princip je kód. Znak a význam nejsou determinovány žádnými vnějšími vlivy (podobou předmětů jako takových nebo tím, co si o nich myslíme). Odmítá-li pak takový přístup nutnost zkoumat složitost světa, který je vnější jazyku i všem znakovým systémům, stejně jako odmítá zkoumat mentální stavy obyvatel tohoto složitého světa, je zřejmé, že možnost, jež mu zbývá, je zkoumat nikoli izolované znakové typy, nýbrž celé jejich systémy.

Do poloviny dvacátého století se termín kód používal ve třech významech:⁵² (1) paleografickém, kdy kodex označuje pergamen nebo (papírovou) knihu, (2) korelačním, kdy označuje systém pravidel, který ustavuje vztahy mezi dvěma systémy (například Morseova abeceda je sadou určitých výrazů, resp. systémem

50 Viz de Saussure 1996: 142.

51 Srov. Baudrillard 1981: 37.

52 Viz Eco 1984: 165.

pravidel, který stanovuje vztahy mezi písmeny latinské abecedy), a (3) institucionálním, kdy označuje sbírku zákonů.

Greimas a Courtés⁵³ definují pět významů termínu kód:

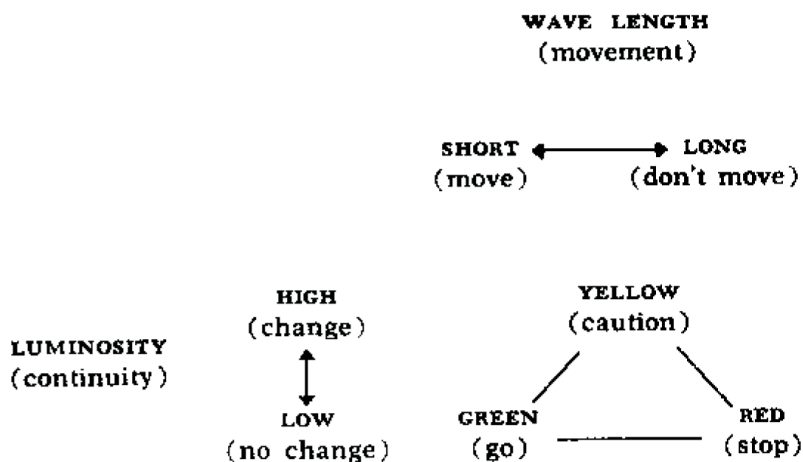
- (1) Kód je soubor arbitrárních symbolů a pravidel jejich spojování, který lze přirovnat ke slovníku. Autoři jako příklad kódu v tomto smyslu uvádějí abecedu a pravidla pravopisu.
- (2) Kód je na jedné straně sadou symbolů, které jsou (strojově) srozumitelné, a zároveň binárním kódem, který umožňuje zaznamenávat a dále zpracovávat data.
- (3) Kód je obecný lingvistický termín pokrývající značně rozsáhlé a nehomogenní pole překladu. Autoři zde odkazují na známý výrok Norberta Wienera, že čínština je vlastně angličtina zakódovaná pomocí čínštiny.
- (4) Kód je nejen uzavřená sada (morfologických) jednotek, ale také soubor procedur k jejich uspořádání (syntaktická organizace); vzájemná součinnost obou umožňuje produkovat zprávu, která stojí v opozici ke kódu.
- (5) Pokud je jazyk chápán jakožto uspořádání relevantních/minimálních jednotek, pak inventář sémických kategorií, pravidel vytváření sémémů a projekcí diskurzivních izotopií utváří sémantický kód, který se projevuje jakožto slovník nějakého jazyka.
- (6) Kód pokrývá neurčitý počet jednotek, které vzájemně souvisejí jen velice volně, tj. asociativně, bez nutnosti odkazovat k jejich podkladové logické struktuře.

Jednoduše je možné ilustrovat koncept kódu na základě výkladu, který podává Edmund Leach⁵⁴ o Lévi-Straussově myšlení. Jako příklad mu slouží barvy

53 Viz Greimas – Courtés 1982: 31–32.

54 Viz Leach 1974.

na semaforu. Barevné spektrum (od fialové po červenou) je spojitě a neexistují žádné přirozené hranice mezi jednotlivými barvami. To, že se nám barvy zdají jasně rozlišené, je výsledkem dělení, které provádí lidský mozek. Proto podle Leache chápeme červenou a zelenou jako opačné podobně jako černou a bílou, navíc je červené barvě (nejen) v západní kultuře připisován poměrně konstatní význam /nebezpečí/ (jako v případě všemožných cedulí a nápisů) či /záporná hodnota/ (jako v případě „červených čísel“). Je proto zřejmé, že v jednoduchém dopravním systému, který má označovat /zákaz/, /nebezpečí/, /stát/ a /povolení/, /bezpečí/, /jít/, je pro první zvolena červená barva, pro druhé zelená. Pokud je nutné vybrat nějaký třetí typ, označující /pozor/, /změna/, /za chvíli je možné jít/, /za chvíli bude nutné stát/, pak je to žlutá, a to proto, že se v barevném spektru nachází uprostřed mezi červenou a zelenou. Z toho pak vyplývá, že struktura významů /jít/ – /pozor/ – /stát/ odpovídá struktuře výrazů tak, jak se nacházejí v barevném spektru červená – žlutá – zelená; jedna struktura je transformována na druhou. Tento systém je možné podle Leache chápat takto:

Vztahy mezi výrazy – tj. zelenou, červenou a žlutou – si lze představit jako trojúhelníkové schéma, které spočívá na relaci vlnové délky (krátká vs dlouhá) a luminozity (vysoká vs nízká). Podobně pak spočívají vztahy

mezi obsahy na relaci mezi pohybem (pohyb vs ne-pohyb) a změnou (změna vs žádná změna). Jakmile se tyto trojúhelníkové vztahy vzájemně překryjí, tvrdí Leach, získáme logický popis barev semaforu jakožto znaků, tedy to, co je možné nazvat kódem.

Kód lze v nejširším smyslu obecně definovat jako soubor pravidel artikulace, selekce a kombinace znaků. K popisu znakového systému není nutné ustavovat žádné vztahy prvků tohoto systému s čímkoli, co se nachází vně tohoto systému. Surogační model znaku jakožto substitute znaku za ne-znak stojí proto v jistém slova smyslu proti termínu kód. Kódová systematicnost by v případě surogačního modelu znaku musela být nutně garantována nějakou jinou než sémiotickou instancí. Naopak strukturální modely znaku jsou s konceptem kódu zcela kongruentní. Není proto jistě náhodou, že o konceptu kódu se mluví v souvislosti s *Kursem obecné lingvistiky* a zejména s dílem Romana Jakobsona.

4.1 TYPY A DIFERENCE

Kód jakožto hypotéza systematicnosti znakových typů a jejich diferencí stojí v protikladu k pozitivistickému evidování sekvencí. Je to vlastně určitá humovská snaha, která je založena na předpokladu, že nelze odhalit žádnou logiku čistě v tom, že jsou věci za sebou nebo vedle sebe.

První kritérium, na jehož základě podle Deleuze⁵⁵ poznáme strukturalismus, spočívá v tom, že kromě reálného, to znamená například zvukovou existenci slov či obecně smyslovou existenci jakýchkoli objektů, a imaginárního, to znamená například určitou představu, kterou má člověk, když zaslechne slovo „kocourek“, rozpoznává třetí řád, symbolický. Sémiotika studuje sémiózu jakožto symbolický řád, který nelze ztotožnit s pořizováním výčtů a seznamů, s opatřováním nálepek objektů, ale na druhé straně ani s tím, co si jednotliví lidé představují, když slyší nějaké slovo, vidí nějaký obraz nebo třeba cítí nějakou vůni.

Přístup, který by bylo možné v návaznosti na Deleuze nazvat reálným, kritizuje Willard Quine,⁵⁶ když mluví o mýtu muzea, tedy o takovém přístupu

55 Viz Deleuze 1993: 9–13.

56 Viz Quine 1998: 50.

k významu, jehož metaforou je výstava exponátů (významů), které jsou opatřeny popisky (výrazy). (Překládání pak podle Quinea není ničím jiným než výměnou těchto popisků za jiné.) V podobném duchu mluví *Kurs*⁵⁷ o nesprávné představě široké veřejnosti, že jazyk je pouhá nomenklatura, tedy že je systémem výrazů, které přiřazujeme určitým hotovým věcem ve světě. Za nesprávný považuje tento přístup také (pozdní) Ludwig Wittgenstein⁵⁸ v úvodu *Filosofických zkoumání*, kde na Augustinově příkladu kritizuje chápání významu slova jakožto věci tomuto slovu přiřazené. A podobným způsobem uvažoval také Jean Baudrillard v souvislosti s výkladem znakové hodnoty jakožto odlišné od hodnoty funkční.

Druhý přístup kritizuje *Kurs*,⁵⁹ když mluví o tom, že psychologické hledisko je sice výhodné pro svou jednoduchost, ale nutně se zastavuje u individuálního vztahu ke znaku/významu a nedokáže popsat jeho sociální rozměr.

V návaznosti na rozlišování reálného, imaginárního a symbolického Deleuze⁶⁰ upozorňuje (v podobě třetího kritéria), že existují tři typy vztahů. První typ je mezi nezávislými, reálnými prvky, např. $3 + 2$; druhý typ, imaginární, je vztahem prvků, jejichž hodnota sice není určena, ale nějakou (určenou) hodnotu mít musí, např. $x^2 + y^2$; třetí, symbolický, typ existuje mezi prvky, které nejsou samy nijak konkrétně určeny, ale zároveň se v daném vztahu vzájemně definují, např. $ydy + xdx = 0$. Snaží-li se sémiotika popsat sémiozickou (či symbolickou, řečeno s Deleuzem) kauzalitu v podobě kódu, nutně vychází z přesvědčení, že to, co popisuje, jsou typové, kategoriální jednotky, jejich vztahy, struktura těchto jednotek, která „je reálná bez toho, aby byla přítomná, a ideální bez toho, aby byla abstraktní“ (Deleuze 1993: 24). Sémiotická teorie kódu spočívá v hledání (nebo sepsání) univerzální kuchařky, v systematickém souboru receptů, ingrediencí a jejich kombinací. Kódová systematickost je proto úzce svázána se strukturálním modelem znaku, principem kategorizace a teorií typů a relačních diferencí.

57 Viz de Saussure 1996: 53, 95.

58 Viz Wittgenstein 1993: 13–14.

59 Viz de Saussure 1996: 53.

60 Viz Deleuze 1993: 19–23.

Klíčovým mechanismem kódu je rozlišenost či diference. V rámci české gramatické kategorie čísla existuje protiklad singulár – plurál, přičemž nejdůležitější není ani tak referenční vztah mezi slovy v daném tvaru a zastupovanou věcí (např. pes) nebo více než jednou touto věcí (psi), ale skutečnost, že tyto tvary existují vedle sebe a mají k sobě nějaký systematický vztah. Podobným způsobem lze uvažovat o mnoha dalších fenoménech. Například Ministerstvo informatiky České republiky, které existovalo od 1. ledna 2003 do 1. června 2007, mělo ve své agendě problematiku informačních a komunikačních technologií. Po jeho zrušení ale tato agenda nezmizela, ministerský systém se nepřestal zabývat otázkami informačních technologií. V současné době jsou ministerské orgány státní správy rozděleny do 14 jednotek, které si tuto agendu rozdělily mezi sebe. Význam /informační a komunikační technologie/ v tomto systému nemizí, stejně jako nemizí význam /dvě/ v rámci gramatického čísla v jazycích, které nemají duál, jen je přiřazen pod kategorii vyjadřující /více než jeden/ a samozřejmě tyto jazyky využívají další možnosti, jak takový význam vyjádřit (například na lexikální úrovni pomocí výrazů „dva“ či „oba“).

Rozlišenost, diference a opozice jsou v teorii kódu základními výkladovými principy. Marcel Danesi⁶¹ tvrdí, že některé opozice jsou univerzální pro všechny lidské kultury (jako příklad uvádí světlo – tma, dobro – zlo, tělo – mysl, pozitivní – negativní &c.). V centru zájmu pak stojí detailní popis diference, v čem spočívá tento diferenční mechanismus a jaké jsou jeho důsledky. K takovému typu uvažování položil základy Nikolaj Trubeckoj⁶² v *Základech fonologie*, kde se pokouší ukázat, že základem veškerých znaků je vztah opozice.

4.2 SYNTAGMA A PARADIGMA

Jedním z univerzálních zjištění v úvahách o diferenci je skutečnost, že o rozdílech mezi jednotkami lze uvažovat dvojím způsobem. Za prvé jde o rozdíl mezi jednotkami, které se mohou vyskytovat současně. Například ve spojení

61 Viz Danesi 2007: 81.

62 Viz Trubeckoj 1939.

„prázdná ulice“ existuje rozdíl mezi slovem „prázdná“ a „ulice“, na jiné úrovni pak mezi „p“, „r“, „á“, „z“, „d“, „n“ a „á“. Za druhé jde o méně viditelný rozdíl mezi přítomnými a nepřítomnými jednotkami. V uvedeném slovním spojení existuje rozdíl mezi přítomným slovem „ulice“ a nepřítomným slovem „silnice“, ale také mezi tvary „ulice“ a „ulicí“ podobně jako například mezi „u“ a „k“ ve slově ulice (ulice × klice). Podobně je ale možné uvažovat o všemožných dalších systémech.⁶³ Některé „jednotky“ oblečení se mohou vyskytovat současně (boty – kalhoty – košile – klobouk), jiné se vylučují (klobouk × čepice). Vztahy jednotek, které mohou existovat současně, se nazývají syntagmatické. Vztahy jednotek nepřítomných, vzájemně se vylučujících pak paradigmatické. V Martinetově⁶⁴ terminologii jsou vztahy prvního typu vztahem kontrastu, zatímco druhého typu vztahem opozice (v užším slova smyslu).

4.2.1 Komutace a komutační test

Jednou ze základních myšlenek každé sémiotické teorie je skutečnost, že texty, syntagmata či znaky se skládají z určitého množství částí a tato analytičnost se považuje za jejich klíčovou charakteristiku. Určitým problémem by ale pak mohlo být, jak z nekonečně expandujícího textu/syntagmatu vydělit relevantní jednotky systémové. Odpověď předkládá Louis Hjelmslev⁶⁵ v podobě komutace. Tou lze rozumět proceduru, pomocí níž se vymezují jednotky daného kódu (či jazyka) a která spočívá na myšlence, že vztah mezi výrazem a obsahem každého znaku je solidaritou či reciproční presupozicí.⁶⁶ Výraz a obsah se vzájemně vyžadují, o žádné znakové jednotce nelze uvažovat výhradně jako o výrazu nebo jako o obsahu. Komutační zkouška pak vlastně říká, že jakákoli změna na úrovni výrazu musí vyvolat odpovídající změnu na úrovni obsahu a naopak. Hjelmslev⁶⁷ definuje komutaci jakožto mutaci mezi členy paradigmatu a ukázkový příklad a výklad poskytuje Bertil Malmberg:⁶⁸

63 Viz příklady, které uvádí Barthes 1967: 102.

64 Viz Martinet 1964: 36.

65 Viz Hjelmslev 1972: 79.

66 Viz Greimas – Courtés 1982: 256.

67 Viz Hjelmslev 1972: 79.

68 Viz Malmberg 1967: 68–69.

výraz: *chlapci si hrají v prázdné ulici*

obsah: [chlapci si hrají v prázdné ulici]

Tato výpověď se skládá z řetězce znaků, z nichž každý má svůj výraz a obsah, a podobně jako v Malmbergově původní analýze věty „the boys are playing in the street“ lze i v češtině izolovat obsahové prvky „chlapci“, „hrají si“, „v“, „ulici“, přičemž je možné dále tyto obsahy specifikovat, např. „-i“ ve slově chlapci je morfologickou jednotkou, která znamená množné číslo a nominativ, „v“ je předložka, která ustavuje vztah mezi slovesem a podstatným jménem ulice &c. V mnoha ohledech jsou tyto jednotky nezávislé, protože atribut „prázdné“ je možné nahradit slovem „rušné“, „chlapci“ je možné nahradit slovem „chlapec“ (s odpovídající změnou tvaru slovesa na „si hraje“), „ulici“ je možné nahradit slovem „aleji“. Vpsledku, tvrdí Malmberg, je možné nahradit všechny obsahové prvky takřka jakýmkoli jiným prvkem: slovo chlapci slovem děti, děvčata, muži, ženy, psi; slovo ulice slovem zahrada, škola, dům. Všechny tyto změny na úrovni obsahu ale nutně doprovází změna na úrovni výrazu. A právě tento mechanismus se nazývá komutací. Změní-li se jednotka v jednom z plánů a tato změna zároveň vyvolá změnu v plánu druhém, vydělili jsme jednotku znakové povahy.

Malmberg⁶⁹ dochází k tomu, že s komutací jdou ruku v ruce dvě další procedury, a sice identifikace a opozice. Komutační procedura je mechanismus, který umožňuje určit nejmenší výrazové jednotky daného systému, a to proto, že vydělování jednotek je jednak substitucí (záměna slova chlapci slovem dívky ve výše uvedené větě), jednak zároveň zachováním (provedená substituce se pak realizuje jako věta „dívky si hrají v prázdné ulici“, u níž ale považujeme zbytek věty za identický s větou předchozí). Tímto způsobem lze postupovat na stále nižší úrovně až do chvíle, kdy další substituce již není možná, a to znamená, že daná jednotka je buď identická (s jinou jednotkou, jde tedy o identifikaci), nebo se od nich odlišuje (jde tedy o opozici). Jak říká George Miller: „Prvním krokem k odhalení významu a řádu je zjištění, že to, s čím jsme setkali už dříve, se nyní znovu vyskytuje.“⁷⁰ (Malmberg 1967: 68)

69 Viz Malmberg 1967: 72.

70 „The first step toward discovering order and meaning is to recognize that something we

Z těchto analytických úvah dále vyplývá další podstatná charakteristika jednotek struktury/kódu. V některých případech nepovažujeme jednotky za členy jedné množiny, jednoho kódu. V takových případech se říká „mícháš hrušky a jablka“ a naznačuje se tím, že množina musí být v nějakém smyslu jednotná. Na stranu druhou – jak vyplývá ze syntaktických vlastností znaků – za množinu nelze považovat jediný člen. Pokud by byla každá konkrétní hruška pouze projevem jednoho obecného typu hruška, nepovažovali bychom takový vztah za kód. Kódem by se stal pouze v případě, pokud by sloužil k rozlišování jednotlivých odrůd hrušek (např. Bohemica, Decora etc.) nebo právě k odlišování hrušek od jablek, třešní a švestek v rámci množiny „ovoce“.

Takové uvažování nachází nejjasnější vyjádření ve fonologii. Při pohledu na fonologický systém češtiny totiž není vůbec zřejmé, proč by se jakékoli dva fonémy měly vůbec považovat za jednotky stejného systému, na první pohled jsou to jen hruška a jablko. Ve slově „vlk“ je sice možné odlišit „v“, „l“ a „k“, ale tato sekvenční rozlišenost neříká vůbec nic o jejich systémových vztazích. Fonologické systémy nelze popisovat v termínech čistě fyzických či fyzikálních, tyto systémy jsou řízeny jinými zákony než zákony fyzikálními. Aby bylo možné označit je za součást fonologického systému češtiny, je třeba nějaký analytický nástroj, který podobně jako v případě biologické systematiky umožní mluvit o ovoci. Mluvit o ovoci (stejně jako o fonémech) totiž znamená mít k dispozici proceduru, která stanovuje, co mají různé věci společné. Všechny fonologické systémy tak podkládá analytictější systém tzv. distinktivních rysů, jejichž svazky utvářejí fonémy či jejich realizace, hlásky. Na tomto základě je pak možné mluvit o tom, že fonémy „b“ a „d“ jsou sice na jednu stranu (evidentně) odlišné, ale zároveň sdílejí nějakou společnou vlastnost (znělost). Podobně pak dokážeme rozlišit jablka a třešně, první mají jádro, druhé pecku, zároveň ale víme, že obojí jsou sladké, jedlé plody víceletých dřevin.

Opozice a diference jakožto základní vlastnosti jakékoli struktury mají samy dvojí povahu. Tuto dvojitost zdůrazňuje nejen *Kurs*, když tvrdí, že

„[m]echanismus jazyka se plně řídí identitami a rozdíly, přičemž první jsou jen protívahou druhých“ (de Saussure 1996: 135), ale i Greimas⁷¹ v tvrzení, že vztah má dvojí povahu, je zároveň konjunkcí a zároveň disjunkcí, a Deleuze,⁷² když říká, že problematiku rozdílnosti lze ve všech případech transformovat na problematiku podobnosti. Identifikace a opozice jsou tak základními principy organizace znakové struktury, kterou lze považovat za univerzální napříč nej-různějšími přístupy.

V tomto smyslu lze pak za paradigmatické považovat takové uspořádání, z něhož lze v daný okamžik vybrat pouze jediný prvek. Všechny členy daného paradigmatu se pak vyznačují oběma výše zmíněnými vlastnostmi. Na jedné straně musejí mít všechny něco společného (identifikátor), na straně druhé se musejí od sebe něčím odlišovat (opozice).

Klasickým příkladem paradigmatického uspořádání, které uvádí Barthes,⁷³ je struktura jídelního lístku. Například v menu jisté české restaurace si v sekci hlavních jídel lze vybrat grilovanou chobotnici s pyré z bílých fazolí, dušený hovězí krk s grilovanou dýní nebo kachní prso sous vide s artyčokovým pyré. Předpokládá se, že v daný čas bude vybráno pouze jedno (hlavní) jídlo, stejně jako se předpokládá, že v případě věty „chlapci si hrají v prázdné [ulice]“ z morfologického paradigmatu bude vybrán právě jeden tvar („ulici“), a nikoli jiný („ulic“ či „ulice“).

Absolutním základem existence významu je tedy volba. Neexistuje-li žádná možnost volit, neexistuje ani význam. Koncept paradigmatu jakožto volby stojí v základu uvažování o kódu. V některých případech je termín paradigma dokonce synonymní s kódem.

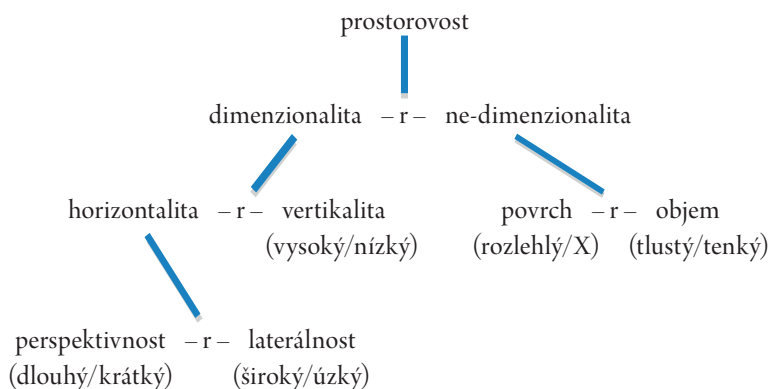
4.3 SÉMIOLOGICKÝ ČTVEREC

Protíváhu identit a rozdílů ukazuje Algirdas Julien Greimas na příkladu analýzy prostorovosti.

71 Viz Greimas 1983: 20.

72 Viz Deleuze 1994: 12.

73 Viz Barthes 1967: 102.

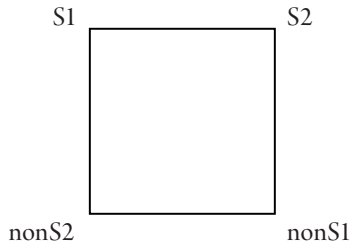

Každá opozice je vztahem (r) dvou termínů, například povrch – objem. Sám tento vztah ale není pouze prázdnou spojnicí mezi termíny, má nějaký obsah/význam (sémantický obsah relace), například ne-dimenzionalitu, který vstupuje do dalšího opozičního vztahu, například dimenzionalita – ne-dimenzionalita. Základním konstitutivním prvkem tohoto modelu je sémantická osa s dvěma krajními termíny. Osa reprezentuje to, co mají oba termíny společné; krajní termíny, které Greimas nazývá sémy, jsou diferenční/opoziční prvky. Na tomto principu je pak budována hierarchie sémického systému. Kombinace sémů, sémémy, se manifestují v lexému. Je pak zřejmé, že jeden lexém může mít několik sémémů, jednoduše řečeno několik významů. Například mnohokrát komentovaný „bachelor“ má v zásadě čtyři takové sémémy:

- (1) člověk – muž – dospělý – nikdy ženatý
- (2) člověk – muž – mladý – pomocník rytíře
- (3) člověk – mající hodnost za dokončení tří ročníků vysoké školy
- (4) zvíře – samec – mladý – tuleň – v době páření bez partnerky

Vztah opozice, který je odlišen od kontrastu (jednoduše vztahu v rámci syntagmatu), ale není jednoznačný. Ukazuje se, že opozičně paradigmatickým vztahem může být například vztah vysoký – nízký, ale také vysoký – ne-vysoký, přičemž tyto typy opozic nejsou synonymní. Každá jednotka je tak výsledkem

sítě různých typů opozičních vztahů, které Greimas vizualizuje v podobě sémiotického čtverce.

Sémiotický čtverec je reprezentace logické artikulace jakékoli významové kategorie, je to určitá mapa logických možností či „systém, který současně řídí simultánní přítomnost protikladných rysů a přítomnost a absenci každého z obou těchto rysů“⁷⁴ (Fontanille 2007: 27).

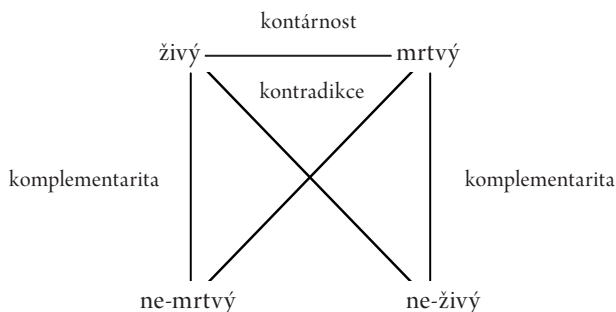
V rámci sémiotického čtverce se pak mluví o třech typech opozičních vztahů (kontradikce, kontrárnost a komplementarita) a o několika typech vztahů mezi prvky – ose protikladů (vztah mezi S1 a S1), případně pod-protikladů (vztah nonS1 a nonS2), o pozitivním schématu (vztah S1 a nonS1), negativním schématu (vztah S2 a nonS2), pozitivní deixi (vztah S1 a nonS2) a negativní deixi (vztah S2 a nonS1). V zásadě jde ale především o popis tří typů vztahů, které by mohly být považovány za opozici:

- (1) Vztah kontradikce je charakterizován nemožností, aby se oba prvky vyskytovaly současně, tj. vlastně podobně jako *tertium non datur*. Jedná se o klasickou negaci. Ve čtverci jde o vztah mezi S1 – nonS1 a S2 – nonS2.
- (2) Vztah komplementarity je vlastně dvojím vztahem implikace, a sice nonS2 implikuje S1 a nonS1 implikuje S2.
- (3) Vztahem kontrárnosti se rozumí takový vztah mezi S1 a S2, který lze popsat jako vztah reciproční presupozice. Tyto prvky mohou – na rozdíl od vztahu

74 „[S]ystem, which governs at the same time the simultaneous presence of contrary traits and the presence and absence of each one of these two traits.“

kontradikce – existovat společně, nicméně jeden je de facto důvodem existence druhého (jako je tomu v případě dvojic jako živý – mrtvý, den – noc, muž – žena &c.). V tomto případě se pravděpodobně jedná o ony univerzální opozice, o nichž mluvil Marcel Danesi.

Konkrétně lze ukázat aplikaci sémiotického čtverce na tomto příkladu:

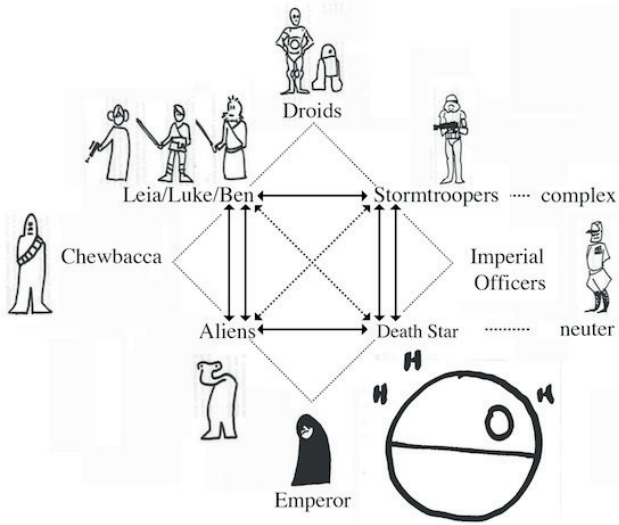

Vztah prvku „živý“ a „ne-živý“ je vztahem kontradikce, negace. Simeon je buď živý, nebo ne-živý, neexistuje žádná třetí možnost. Vztah prvků „ne-mrtvý“ a „živý“ je vztahem komplementarity či implikace. Pokud Simeon není mrtvý, je (pravděpodobně) živý. / Pokud Simeon není živý, je (pravděpodobně) mrtvý. Vztah kontrárnosti mezi prvky „živý“ a „mrtvý“ je pak běžně chápánou opozicí.

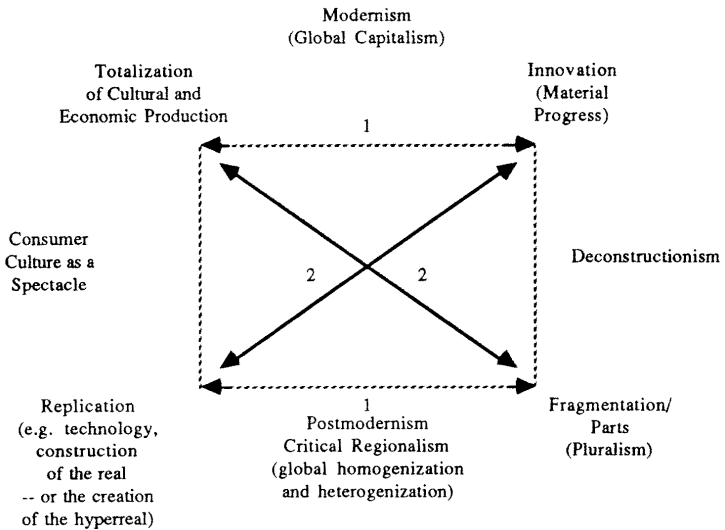
Sémiotický čtverec by ale neměl být chápán, jak upozorňuje Jacques Fontanille,⁷⁵ pouze jako rozšíření teorie (binárních) opozic, nýbrž jako hloubkový generátor, na jehož základě je možné vytvářet různé velké a různě rozsáhlé jednotky. Z tohoto důvodu je sémiotický čtverec možné považovat za poměrně všestranný nástroj pro analýzu nejrůznějších znakových či textových fenoménů. Je možné ho využít takřka v jakékoli myslitelné oblasti lidské činnosti, v oblasti populární kultury, literatury, marketingu, tvorby gramatik &c. Sémiotický čtverec je totiž poměrně jednoduchou logickou vizualicí matrice, na jejímž základě jsou / mohou být generovány diskurzy či texty. Proto může Joshua Glenn⁷⁶ pomocí sémiotického čtverce analyzovat zcela konkrétní svět Hvězdných válek.

75 Viz Fontanille 2007: 28.

76 Viz Glenn 2010.

A Alladi Venkatesh⁷⁷ na základě Jamesonova výkladu naopak natolik abstraktní koncepty, jakou jsou vztahy modernismu a postmodernismu.

77 Viz Venkatesh 1992.

4.4 STRUKTURÁLNÍ A PROCESUÁLNÍ KÓD

Diferenční systematicčnost v podobě kódu exemplifikuje Umberto Eco⁷⁸ následujícím příkladem.

Inženýr v řídicím centru sleduje objem vody v přehradě a potřebuje vědět, kdy se množství vody dostane na kritickou (nízkou či vysokou) mez, aby mohl nějakým způsobem reagovat. K tomu mu slouží mechanický plovák, který je umístěn na vodní hladině a jehož poloha vůči snímači je nutnou reakcí na množství vody v přehradě, v tomto smyslu by ho tedy bylo možné chápat jako signál.

Nejjednodušší řešení spočívá v tom, že inženýr považuje za nejzávažnější takovou situaci, kdy voda dosahuje nebezpečně vysokého množství, protože pak například hrozí zaplavení města pod přehradou. Informace o nebezpečně vysokém množství je tou jedinou, kterou mu má zařízení sdělovat. I v takovém případě se inženýr setkává se dvěma typy stavů: (1) tím, kdy se plovák snímače nedotýká (-X, žádný signál), a (2) tím, kdy se ho dotýká (X). Jedná se o vztah kontradikce. Tyto dva stavy, které z hlediska komunikačního modelu představují zdroj zprávy, se inženýr rozhodne ve svém řídicím centru reprezentovat pomocí žárovky. Nesvítili, zastupuje toto nesvícení situaci (1). Pokud svítí, pak situaci (2). Žádný (znakový) systém nemůže být principiálně tvořen pouze jedním prvkem. Pokud je situace, kdy se plovák dotýká snímače, interpretována jako /vysoká hladina vody/, pak situace, kdy se plovák nedotýká, má opět znakovou povahu a může být interpretována například jako /stav klidu/. Obě jsou však vzájemně závislé a jedna bez druhé neexistuje. Principiálně není možné sestavit zařízení, které by na takovém principu nefungovalo. Tento řád je řádem paradigmatickým a lze ho jednoduše schematizovat takto:

výraz (žárovka)	obsah (hladina vody)
1 (svítí)	vysoká hladina vody
0 (nesvíí)	normální hladina vody

78 Viz Eco 2009: 48–56.

Podobným způsobem by mohl fungovat také semafor na přechodu pro chodce. Tento (hypotetický) systém by měl pouze dva stavy: (1) svítí červená (výraz), která zastupuje /stát, nepřecházet/ (obsah) a (2) nesvítí červená (výraz), jež zastupuje /jít, přecházet/ (obsah). Zařízení, které by inženýrovi umožňovalo rozeznávat pouze stav klidu a nebezpečí na základě jediného signálu, má ale dvě velké nevýhody. Tou první je, že je příliš obecné a nedovoluje náležitě reagovat například tehdy, když je objem vody v přehradě příliš nízký a bylo by vhodné zcela zastavit vypouštění. Tou druhou, snad podstatnější, je to, že případný komunikační šum a chyby při přenosu by mohly vést k nesprávným interpretacím. Podobně jako by v případě semaforu nebylo možné rozhodnout, zda nesvícení je znakem pro /jít, přecházet/, nebo je důsledkem poruchy semaforu.

Inženýr se proto pokusí tyto šumy eliminovat tím, že pro jedinou informaci (např. /nebezpečí/) využije více znaků, žárovek, to znamená, že se rozhodne celý systém zkomplikovat. Místo jednoduchého mechanismu s jednou žárovkou využije čtyř žárovek (V, X, Y, Z), čtyř různých výrazů/signálů a jejich kombinací. Všechny zprávy, které tento systém dokáže reprezentovat, jsou pozitivní. To znamená, že žádný ze stavů vody není nikdy signalizován „nesvícením“. To je výhodné především z hlediska bezpečnosti celého systému (vylučuje se tím například situace, kdy některá z žárovek nefunguje). Systém tak nyní vypadá takto:⁷⁹

výraz (žárovky)	obsah (hladina vody)	reakce
VX	vysoká hladina vody (nebezpečí)	vypouštění
XY	zvýšená hladina vody (poplach)	pohotovost
YZ	normální hladina vody	stav klidu
VZ	nízká hladina vody	napouštění

Tento systém pak podle Eca do určité míry reflektuje tradiční triádu syntaktika, sémantika, pragmatika.

Výrazový systém žárovek je založen na určitých vnitřních kombinačních pravidlech. Přestože konkrétní výrazové jednotky zastupují určité stavy vody či představy o nich – tedy jednotky sémantického/obsahového systému –, nejsou s nimi spojeny jednoduše kauzálně. Stejně stavy by mohly být zastupovány také zcela jiným systémem (například různými tóny lesního rohu), stejně tak by ale tento žárovkový systém mohl zastupovat nejrůznější jiné obsahy. V tomto smyslu je možné mluvit o arbitrárnosti, a to i vzhledem k třetímu, behaviorálnímu systému, tedy souboru inženýrových reakcí, které nejsou nijak přirozeně spjaté s výrazovo-obsahovými konglomeráty. Eco říká, že inženýr může být šílenec a namísto vypouštění při /vysoké hladině vody/ se může rozhodnout vodu vypouštět a zničit město pod přehradou.

Na všech těchto třech úrovních se projevuje princip rozlišenosti jednotek, tedy každá úroveň a její jednotky jsou v jistém smyslu výsledkem procesu vydělování. Výška hladiny vody je ve své podstatě nutně kontinuální a konstrukce zařízení, které ji bude reprezentovat, záleží především v segmentaci tohoto kontinua na rozhodné jednotky. Jak přesně má být hladina vysoká, aby ji bylo možné považovat za /nízkou/, nebo /vysokou/?

Tento problém souvisí s mnohokrát diskutovanou opozicí analogové – digitální. Podle Clauda Shannona jsou kontinuální (či analogové) systémy takové, kde jsou zpráva i signál průběžné, kontinuální. Například analogový počítač funguje na základě analogie mezi skutečnými, fyzickými, kontinuálními veličinami a nějakou další sadou proměnných.⁸⁰ S příklady analogových zařízení se setkáváme na každém kroku. Analogový je rtuťový teploměr, plynový pedál v autě, ale také například mapa. Analogový by byl také plovák, který by inženýr umístil na vodní hladinu a prostě ho sledoval z břehu, ale inženýr by mohl použít také například ciferník s mechanickou ručičkou. Nejznámějším příkladem analogového kódování jsou – nikoli překvapivě – ručičkové, analogové hodinky, které čas reprezentují spojitým způsobem (ručičky jsou v neustálém pohybu). Jednoduše je možné tvrdit, že analogové je založeno na principu „více – méně“.

80 Viz Wilden 1980: 155–156.

Diskrétní (či digitální) systémy jsou takové, jejichž zpráva i signál jsou sekvence rozlišených, diskrétních symbolů. Anthony Wilden⁸¹ k tomu dodává, že digitální je jakékoli zařízení, které funguje na principu on/off. Shannon jako příklad tohoto typu uvádí telegrafii, kde zpráva je sekvencí písmen a signál sekvencí teček, čárek a mezer. Digitální je pak také systém žárovek, který se inženýr rozhodl využít k reprezentaci hladiny vody. Nejznámějším příkladem digitálního kódování jsou – opět nikoli překvapivě – digitální hodinky, které čas reprezentují pomocí jasně rozlišených, ne-kontinuálních číslic. Digitální – jednoduše řečeno – spočívá na principu „ano – ne“.

Digitálně vyčleněné jednotky v inženýrově systému fungují jako stabilizační mechanismus. René Thom⁸² v této souvislosti mluví o tom, že pod vlivem nekonečného množství různých vlivů (a na tomto místě za ně lze považovat všechny prvky komunikace, nekonečné řady mluvčích a posluchačů, nekonečné podoby, které na sebe zprávy berou, nekonečně proměnlivý kontext &c.), které působí na znaky a znakové konglomeráty, existuje silná tendence neudržovat stabilitu systému jako celku, nýbrž ustavovat stabilní vazby lokálně. Takovou lokálně stabilní vazbou je výrazový systém žárovek, ale také například fonologický systém.

Přestože jsou tyto systémy pro konstrukci jakéhokoli sémiotického zařízení nutné, neměly by se, jak Eco upozorňuje, jednoduše ztotožňovat s kódem. Zhruba od poloviny dvacátého století se termín kód začal používat pro označování celé řady fenoménů (fonologický kód, jazyk jako kód, kód jako šifra, kód jako substitute, dress code &c.). Proto je nutné jasně rozlišovat mezi diferenčními systémy ve výše uvedených smyslech a určitou sadou pravidel, která jednotky těchto systémů spojuje v kompaktní znakové jednotky. Kód v prvním smyslu Eco nazývá strukturální kód (či s-kód), kód v druhém smyslu jednoduše kód či procesuální kód.

Z tohoto rozlišení vyplývá, že klíčovým sémiotickým zájmem by měl být kód ve smyslu své procesuality, neboť strukturální kódy nepracují s jednotkami jakožto znaky. Strukturální kódy zájímají sémiotiku pouze do té míry, do níž

81 Viz Wilden 1980: 156.

82 Viz Thom 1985: 278.

se podílejí na konstituování komplexních znaků. Když někdo tvrdí, upozorňuje Eco,⁸³ že $2 + 2$ je 5, nelže, nejedná se o sémiózu, ale jednoduše se plete. Mohou sice existovat učitelé, kteří své žáky záměrně uvádějí v omyl tím, že jim prezentují nesprávné informace o základních matematických operacích. V tomto případě ale nejde o lhaní matematikou, ale lhaní o matematice. Stejně jako když dojde k poruše inženýrova bezpečnostního zařízení a začne svítit kombinace žárovek VZ v případě, kdy je hladina vody /vysoká/, nikdo nebude tvrdit, že zařízení lže, ale jednoduše že má poruchu.

V návaznosti na Ecovu⁸⁴ poznámku o tom, že sémiotika studuje vše, co může být použito ke lhaní, je možné formulovat jednoduchou proceduru – budu jí říkat Pinocchiův test –, jež umožňuje odlišit znakové jednotky od těch ne-znakových, v tomto případě také jednotky strukturálního a procesuálního kódu. Pokud je možné pomocí dané věci či mechanismu lhát, jedná se o znak či jednotku procesuálního kódu, pokud nikoli, jedná se o ne-znak nebo prvek strukturálního kódu. Klasickým příkladem⁸⁵ je situace, kdy se dva kamarádi, třeba Benjamin a Benedikt, dohodnou, že ve chvíli, kdy Benjamin mrkne, znamená to, že do místnosti vešel jejich málo oblíbený kolega, a Benedikt provede nějakou taškařici. Takové mrknutí Pinocchiovým testem samozřejmě projde. Benjamin svým mrknutím může zcela záměrně lhát a mrknout i tehdy, když do místnosti vejde jejich nadřízený. Úplně jiná situace by ale nastala, pokud by Benjamin trpěl dlouhodobým stresem a nedostatkem vitaminů, jejichž důsledkem by byl tik v jeho oku. Takové mrknutí by Pinocchiovým testem naopak v uvedeném případě neprošlo.

Veškeré jevy, které projdou sítím Pinocchiova testu, je možné považovat za znaky / jednotky procesuálního kódu. Hlavním úkolem procesuálního kódu je ustavovat hierarchii mezi prvky, které jsou vybrány z předem ustavených strukturálních kódů. Některé prvky se dostávají do hierarchicky vyšší role (např. některé figury v určité fázi šachové partie, zkušenost hráčů), některé do nižší (např. barva dresů fotbalového týmu, tu lze změnit) a některé jsou zcela

83 Viz Eco 1984: 178.

84 Viz Eco 2009: 15.

85 Viz Ryle 2009.

vyloučený (např. materiál, z něhož jsou vyrobeny šachové figury, nebo oblíbený film hráčů fotbalového týmu).⁸⁶

John Fiske⁸⁷ charakterizuje (procesuální) kód pěti základními vlastnostmi, a sice:

- (1) Kód předpokládá existenci sady jednotek, z nichž se vybírá (paradigma) a které jsou na základě určitých konvenčních pravidel kombinovány (syntagma).
- (2) Tyto jednotky jsou znakové povahy a různými způsoby odkazují k něčemu mimo sebe samé.
- (3) Kód je konvenční, je založen na nějakém typu dohody či shody mezi uživateli a jejich kulturním prostředím.
- (4) Kód realizuje společenskou/komunikační funkci.
- (5) Kód se přenáší příslušným médiem nebo kanálem.

4.5 TYPOLOGIE KÓDŮ

Kromě terminologického uchopení rozdílů mezi systémovostí, diferenční povahou znaků (strukturálním kódem) a jejich interakčním či korelačním potenciálem (kódem) bylo zejména v průběhu dvacátého století vypracováno několik typologií kódů. Jejich principy se vzájemně odlišují, například svou obecností, jsou závislé na koncepci znaku, případně mohou být založeny na typologii znaků, ale také na povaze kanálu, na disponovanosti uživatelů či na vnitřním principu jejich uspořádání. Takové enormní rozproštění kritérií může v důsledku vést k enormnímu množství typů kódů. Zdá se tak vhodné tuto enormnost zredukovat. V zásadě je možné tvrdit, že kritéria pro typologii kódů jsou založena buď na (1) vnitřní koherenci kódu, způsobu uspořádání a definování jednotek, nebo na (2) způsobech užívání kódu v komunikaci, různých typech znalostí, jimiž musí uživatel disponovat, či na vnějších faktorech, které mají vliv na komunikační směnu.

⁸⁶ Viz Johansen – Larsen 2002: 11.

⁸⁷ Viz Fiske 1990: 64–65.

Do první skupiny tak patří například typologie Pierra Guirauda,⁸⁸ která je založena na povaze (logické) artikulace podkládající rozlišení v dané kódové množině. Guiraud rozlišuje kódy:

- (1) Diakritické či distinktivní, tj. takové, jejichž jednotky se v maximální možné míře odlišují, nesdílejí žádnou společnou vlastnost. Příkladem jsou podle Guirauda fonologické systémy, kde skutečnost, že je nějaká hláska labiální, neříká vůbec nic o tom, zda je znělá, či neznělá. Tyto rysy jsou na sobě nezávislé, a proto diakritické;
- (2) Taxonomické či klasifikační, tj. takové, jejichž jednotky jsou ve vzájemných vztazích jednosměrné inkluze. Za tento typ Guiraud považuje například biologickou taxonomii a v jazyce se projevuje vztahy hyperonymickými a hyponymickými (například psi jsou součástí třídy savců, židle jsou součástí třídy nábytku – nikoli naopak).
- (3) Sémantické či označující, tj. takové, které jsou kombinací obou výše zmíněných, jejich jednotky se vzájemně překrývají. Podle Guirauda je možné tvrdit, že součástí významu „list“ je většinou „zelený“. Ne všechny listy jsou ale zelené, a ne všechny zelené věci jsou listy.

Z diferenční povahy znaku, která pod hlavičkou komutace došla k závěru, že v přirozených jazycích existují dva typy jednotek, monémy a fonémy,⁸⁹ je možné klasifikovat kódy na základě povahy/počtu artikulací. Tuto ideu rozpracoval Umberto Eco⁹⁰ do následující podoby:

- (1) Kódy bez artikulace
Tento typ kódů obsahuje výhradně znaky, které není možné dekomponovat na menší jednotky. Eco je nazývá superznaky a jako příklady uvádí:

88 Viz Guiraud 1978: 12.

89 Viz Martinet 1964: 22–28.

90 Viz Eco 2009: 285–288.

- (1.1) Daný systém obsahuje pouze jeden (super)znak; jako příklad uvádí slepeckou hůl, která označuje /slepotu/ jejího majitele, ale skutečnost, že někdo slepeckou hůl nemá, ještě nemusí znamenat, že /vidí/.
- (1.2) Daný systém pracuje s opozicí přítomnost – nepřítomnost daného znaku, přičemž nepřítomnost má svůj vlastní význam. Jako příklad se často uvádí vlajka nad Pražským hradem. Pokud je vyvěšena, znamená, že /prezident je přítomen/, pokud ne (jedná se o nulový znak), pak to, že /prezident je nepřítomen/.
- (1.3) Dopravní světelné signály, které podle Eca nelze dále rozložit.
- (1.4) Autobusové linky označené prostými čísly či písmeny abecedy.
- (2) Kódy pouze s druhou artikulací
Kódy skládající se pouze ze superznaků, jež ale není možné dekomponovat na významuplné jednotky (znaky), ale pouze na jednotky druhé artikulace (figury). Těmito systémy jsou podle Eca například autobusové linky se dvěma čísly (linka „57“ pravidelně jezdí ze stanice Bílá Hora do stanice Nádraží Hostivař, ale její části „5“ a „7“ nic neznamenají).
- (3) Kódy pouze s první artikulací
Kódy, jejichž jednotky je možné dekomponovat na znaky, ale nikoli na figury. Například číslo hotelového pokoje „37“ je možné rozložit na „3“, které znamená /třetí patro/, a „7“, které znamená /sedmý pokoj/.

Tato dopravní značka jako superznak znamená /zákaz vjezdu cyklistů/. Podle Eca ji lze rozložit na kruhový červený okraj, který zastupuje /zákaz vjezdu/, a černou siluetu kola, která zastupuje /cyklistu/.

(4) Kódy se dvěma artikulacemi

Tyto kódy mají k dispozici znaky i figury. Výpovědi či texty nějakého přirozeného jazyka je možné rozložit na jednotky první artikulace (slova či monémy), které se samy skládají z jednotek druhé artikulace (fonémů). Na principu dvojí artikulace ale do jisté míry fungují také čísla platebních karet. Číslo karty je tak možné považovat za superznak, který se skládá z několika znakových jednotek. První číslo identifikuje kategorii vydavatele karty (např. 1 a 2 jsou letecké společnosti, 4 a 5 bankovní/finanční sektor &c.). Celé první šestičíslí identifikuje vydavatele karty; například číslo 451161 identifikuje klasickou debetní kartu, kterou vydala Česká spořitelna. Číslo sedmé a všechna čísla následující (s výjimkou posledního) definují („účet“) majitele (toto číslo se neshoduje s číslem účtu). Poslední číslice karty funguje jako validátor platnosti karty a spočívá na Luhnově algoritmu. S výjimkou první pozice fungují číslice jako nevýznamové figury, které konstituují znaky (vydavatel karty a „účet“ majitele karty). Poslední, kontrolní číslice funguje jako ukazatel syntaktické správnosti čísla karty jako celku (superznaku). Ověření platnosti platební karty s šestnáctimístným číslem 4511 6112 3456 7891 probíhá takto:

- (1) každá druhá číslice zprava se vynásobí dvěma: $(9 \times 2 =) 18$, $(7 \times 2 =) 14$, $(5 \times 2 =) 10$, $(3 \times 2 =) 6$, $(1 \times 2 =) 2$, $(6 \times 2 =) 12$, $(1 \times 2 =) 2$, $(4 \times 2 =) 8$;
- (2) všechny dvojnásobky se sečtou se zbývajícimi číslicemi: $1 + 18 + 8 + 14 + 6 + 10 + 4 + 6 + 2 + 2 + 1 + 12 + 1 + 2 + 5 + 8 (=100)$;
- (3) výsledek by měl být dělitelný deseti beze zbytku: $100 : 10 = 10$. Což je, takže karta je platná.

(5) Kódy s proměnlivou artikulací

Kódy sice disponují znaky a figurami, ale jednotka daného kódu může v některých případech fungovat jako znak, v jiných jako figura. Příkladem těchto kódů jsou podle Eca karetní hry, kde existují jednotky druhé artikulace (srdce, listy, žaludy, kule, případně srdce, piky, trefy, káry &c.), které vytvářejí znaky karetní hry (např. červená sedma), ale mohou vytvářet také větší

syntagmata, superznaky (např. full house). Některé karty se této systematizaci vymykají (žolík), ale především v konkrétních karetních hrách mohou hrát jiné úlohy. Ve hře *vole, padni* (případně v jejích variantách) je barva znakem, neboť cílem je shromáždit všechny karty jedné barvy a hodnota dané karty je zcela nepodstatná. Hodnota karet je naopak znakem v *oko bere*, kdy je cílem získat nejvyšší souhrnnou hodnotu, která nepřekojí dvacet jedna. V případě, že daná karetní hra pracuje s barvou jakožto znakem, může vytvářet jejich hierarchie (v *mariaši* se pro každou jednotlivou hru volí trumfová barva), nebo je považovat za relativně synonymní (*prší*).

(6) Kód se třemi artikulacemi

Jediným příkladem tohoto typu je podle Eca kinematografie. V tomto případě je nutné postulovat takovou úroveň jednotek, která bude analyticky konstituována znaky, aniž by tyto znaky přenášely části obsahu těchto jednotek, a je tedy konstituována stejným způsobem jako rovina znaků, kterou sice konstituují figury, ty ale nejsou součástí jejich obsahu. Lze předpokládat, že každé políčko filmu je konstituováno figurami v podobě určitých světelných bodů, jejichž spojením vznikají znaky. Na úrovni sekvence či záběru ale existuje vyšší, časová jednotka, která je de facto jednotkou pohybu, jejíž figury výše zmíněný požadavek splňují.

Na základě povahy znaku rozlišuje John Fiske:⁹¹

- (1) **reprezentační kódy**, které podkládají produkci textů jakožto souborů ikonických či symbolických znaků, jako jediné mohou plnit referenční funkci v přísném slova smyslu;
- (2) **prezentační kódy**, které podkládají zprávy indexální a plní dvojí funkci. Za prvé vypovídají pouze o aktuální situaci, v níž se mluvčí nachází. Za druhé určitým způsobem řídí či člení komunikaci jako takovou. Pomocí

91 Viz Fiske 1990: 66–70.

indexů mluvčí v konkrétních komunikačních situacích vyjadřuje vztah k ostatním účastníkům. Gesta a tón hlasu mohou například znamenat, že mluvčí ukončil své vystoupení, že předává „slovo“ dalšími řečníkovi &c. Prezentační kódy se uplatňují především na emotivní a konativní úrovni. Fiske pak s odkazem na Argyla dává prezentační kódy do úzké souvislosti s lidským tělem.

Tato klasifikace není nepodobná tomu, o čem mluví Ivo Osolsobě⁹² v souvislosti s rozlišováním metafory a metonymie.

Kromě typologií, které jsou založeny na různých aspektech strukturovanosti znakových systémů, je možné dále uvažovat o typologii, jež bude založena na určitém komunikačním či pragmatickém kritériu.

V prvním díle *Semiotics. A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*⁹³ se mluví o pěti typech kanálů, a bylo by proto možné mluvit o pěti různých typech kódů, které jsou s těmito kanály svázané:

- (1) optický kód;
- (2) akustický kód;
- (3) taktilní kód;
- (4) elektromagnetický kód;
- (5) tepelný kód.

Taková typologie by ale byla založena na substančních vlastnostech znaků či zpráv a právě z tohoto důvodu by byla redukovatelná na výklad fyzikálních vlastností těchto kanálů.

Konkrétnější pragmatickou typologii předkládá Daniel Chandler:⁹⁴

- (1) sociální kódy, kam se řadí přirozený jazyk (spolu s fonologickými, syntaktickými, lexikálními subkódy), „řeč těla“ (tělesný kontakt, proxemika,

92 Viz Osolsobě 2002.

93 Viz Posner – Robering – Sebeok 1997.

94 Viz Chandler 2002: 149–150.

výrazy tváře, gesta), komoditní kódy (móda, automobily), behaviorální kódy (rituály, hry);

- (2) textové kódy, kam Chandler řadí vědecké kódy (matematika), estetické kódy (poezie, divadlo, hudba, sochařství), žánrové, rétorické a stylistické kódy a masmediální kódy (fotografie, noviny);
- (3) interpretační kódy, kam patří percepční kódy a ideologické kódy.

Tato trojice je podle Chandlera založena na třech typech znalostí, kterými musí interpret v daných případech disponovat. V případě sociálních kódů je to (1) znalost světa (v širokém slova smyslu), v případě textových kódů je to především (2) znalost média a žánru a v případě interpretačních kódů je to (3) znalost vztahu mezi světem a jeho žánrovými/mediálními reprezentacemi, tedy mezi (1) a (2).

Na podobném základě rozlišuje Marcel Danesi⁹⁵ čtyři hlavní typy kódů:

- (1) **Sociální kódy** zakládají komunikaci a komunikační interakce. Danesi jako hlavní příklad uvádí proxemiku, tedy vzdálenost mezi účastníky komunikace, která tak vlastně označuje sociální proximitu. Podle Danesiho názoru „zóny, které během interakcí mezi sebou lidé udržují, jsou řízeny prostorově založeným sociálním kódem, který lidem říká, jak interpretovat fyzickou blízkost a vzdálenost emocionálními a společenskými způsoby“⁹⁶ (Danesi 2007: 84–85).
- (2) Příkladem **mytického kódu** je podle Danesiho heroický kód. Antičtí hrdinové, kteří reprezentují (nadlidskou) sílu a schopnosti a kolem nichž byly vytvořeny různé typy narativů, jsou vlastně řízeni stejným heroickým kódem jako novodobí hrdinové a jejich příběhy.

95 Viz Danesi 2007: 84–90.

96 „[T]he zones maintained by people during interaction are governed by a spatially based social code that tells people how to interpret physical nearness and farness in emotional and social ways.“

- (3) Pomocí **znalostních kódů** je možné reprezentovat různé typy znalostí (matematické, filozofické, vědecké, právní &c.).
- (4) **Narativní kódy** slouží k reprezentaci (lidských) událostí v nějakém časovém rámci, tedy vyprávění.

U narativního kódu je vhodné se na chvíli zastavit, protože představuje jednu z důležitých kapitol moderní sémiotiky.

V souvislosti se sémiotickou analýzou vyprávění se nejčastěji připomíná snaha Vladimira Proppa⁹⁷ předložit v *Morfologii pohádky* analýzu (kouzelné) pohádky na základě funkce jednajících osob, to znamená pokusit se za proměnlivosti pojmenování postav (Mrazík, baba Jaga &c.) odhalit řád, kód či gramatiku (tedy morfologii), která odhlíží od konkrétních podob a realizací jednotlivých postav a zaměřuje se výhradně na to, co postavy dělají, neboť „funkcí je velice málo a postav velice mnoho“ (Propp 1999: 27). Na metodologickém základě pojmenování jednání (zákaz, útěk &c.) a situování tohoto jednání v ději dospívá Propp⁹⁸ k vymezení 31 funkcí, pomocí nichž je možné popsat děj veškerých kouzelných pohádek, ale také nejrůznějších jiných pohádek. Například druhou funkcí je „Hrdinovi je něco zakázáno“, třetí „Zákaz je porušen“, osmou „Škůdce působí jednomu ze členů rodiny škodu nebo újmu“, devatenáctou „Počáteční neštěstí nebo nedostatek jsou zlikvidovány“ &c. Tyto funkce se mohou realizovat různými způsoby a jsou na těchto realizacích do jisté míry nezávislé. Podstatné – jak Propp⁹⁹ zdůrazňuje v závěrech – je, že jedna funkce souvisí s druhou, resp. z ní vyplývá jakožto určitá logická nevyhnutelnost. Množství funkcí pak zakládá určité logické dvojice (například výše zmíněná druhá a třetí funkce: zákaz – porušení zákazu).

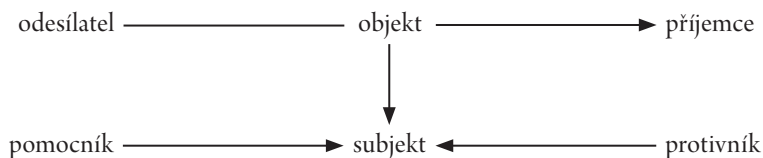
Z Proppovy teorie vychází obecnější Greimasův aktanční model. Podle Greimase může být každý děj, skutečný či ne-skutečný (literární, filmový, divadelní &c.), analyzován jakožto konfigurace šesti prvků, aktantů, které jsou

97 Viz Propp 1999.

98 Viz Propp 1999: 31–60.

99 Viz Propp 1999: 60.

uspořádány jakožto opozitní termíny na třech osách. Na (1) ose touhy existuje spojení mezi subjektem a objektem; na (2) ose síly (či moci) se formuje opozice mezi pomocníkem a protivníkem, tj. pomocník napomáhá subjektu k dosažení objektu, zatímco protivník se tomuto dosažení pokouší zabránit; na (3) ose vědomosti existuje vztah mezi odesílatelem a příjemcem; odesílatelem je prvek, který spojení subjektu a objektu žádá, příjemcem pak prvek, v jehož prospěch se dosahování odehrává. Greimasův aktanční model je možné jednoduše vizualizovat takto:

Funkce vyprávění – jak bylo již mnohokrát zdůrazňováno – ale nespočívá pouze v pobavení či zabavení publika, ale plní některé mnohem fundamentálnější úkoly. Mark Turner¹⁰⁰ se pokouší ukázat, že příběh a vyprávění lze považovat za nejvlastnější mechanismy lidské mysli. Vzhledem k tomu, že součástí vyprávění je ve všech případech nějaká idea časovosti, její reflexe či transformace, je možné narativní kódy chápat na pozadí temporality Umweltů jako prostředek specificky lidský, charakterizující lidskou sémiózu jako takovou. Příkladný je v tomto smyslu příběh, který vypráví Thomas Sebeok¹⁰¹ v článku „Pandora's Box in Aftertimes“.

Sebeok byl na začátku osmdesátých let minulého století členem pracovní skupiny, která měla pro Nuclear Regulatory Commission připravit zprávu o možném budoucím vlivu uložení nebezpečného odpadu na lidi. Sebeokovým konkrétním úkolem bylo navrhnout nejvhodnější komunikační systém, který by byl bezpečně schopen sdělit adresátovi zprávu o nebezpečí uloženého obsahu i za deset tisíc let, tj. minimalizoval či úplně eliminoval možnost, že budoucí generace úložiště jaderného odpadu naruší.

100 Viz Turner 2005.

101 Viz Sebeok 1986: 149–173.

Sebeok pak s pomocí explicitní sémiotické optiky identifikuje zásadní problém, který spočívá v dlouhém časovém období, po které je nutné zajistit konstantní interpretaci zprávy o nebezpečí v daném místě. Tuto funkci nemohou plnit přirozené jazyky, protože v průběhu času podléhají změnám. Stará angličtina či anglosasština je dnešním anglickým mluvčím takřka nesrozumitelná, a to ji od současné podoby nedělí ani tisíc let.

Deset tisíc let je příliš dlouhá doba na to, aby bylo možné zajistit stabilní interpretaci zprávy pro celých zhruba 300 generací. Z krátkodobého hlediska proto Sebeok považuje za nejvhodnější řešení komunikační systém, který bude uvažovat o stabilitě zprávy maximálně tři generace dopředu. Aby zpráva o nebezpečném odpadu vyžděla po celých 300 generací, musí obsahovat zároveň určitou meta-zprávu s urgencí, že zpráva prvního řádu by měla být v horizontu 250 let překódována pomocí nejefektivnějšího znakového systému, který bude v té době k dispozici. Tato budoucí zpráva prvního řádu by v sobě měla opět obsahovat podobnou meta-zprávu pro generaci za dalších 250 let &c.

Z dlouhodobého hlediska pak Sebeok navrhuje, aby byl skutečný dohled nad jaderným odpadem svěřen „atomovému bratrstvu“, které by se skládalo z vědců, antropologů, sémiotiků &c. a které by mělo pravděpodobně podobu určité nezávislé komise, jejíž členové by byli voleni právě tímto „bratrstvem“ samým. Z dlouhodobého hlediska by předávaná zpráva měla mít podobu mýtu či legendy, neboť právě tyto formy nejlépe čelí interpretační erozi v dlouhých časových intervalech (trvanlivost této formy ukazuje Sebeok právě na Pandořině skřínce), a navíc – jak s odkazem na klasické sémiotické práce ukazuje – mají tu výhodu, že nemusejí být navázány výhradně na jediný jazyk či znakový systém, tj. zásadním způsobem zvyšují redundanci zprávy (v zásadě podobný krok učinil také inženýr při konstrukci stavidla). Vyprávění této legendy, jejímž poselstvím by bylo jednoduše /vyhýbejte se tomuto místu, je nebezpečné/, by tak mohly doprovázet všemožné aktuální vyprávěcí formy (televizní seriál, komiks, fotografie, píseň a vše, co budoucnost přinese), které by se v příslušných intervalech znovu a znovu překódovávaly do nových a nových zpráv nesoucích obecný význam /tam a tam je nebezpečí/.

Nejvhodnějším způsobem, jak po generace udržet nějaký význam, je znovu a znovu vyprávět.

5 Sémioza a komunikace

Podle Thomase Sebeoka¹⁰² se jazyk adaptačně vyvinul ke kognitivní funkci modelování, nikoli proto, aby zajišťoval úspěšnou výměnu zpráv. Teprve mnohem později byl jazyk exaptován pro komunikační účely, nejprve v podobě mluvy a později také písma. Ivo Osolsobě tvrdí, že „[n]a nejnižším stupni si individua nemají co sdělovat: sdílejí tutéž situaci a její přirozenou signalizaci“ (Osolsobě 2002: 64). Zprávy a komunikační interakce jsou epifenomény toho, že individua existují ve stejné situaci či skutečnosti. Modelování, znakovost a sémioza jsou primární procesy, které jsou nutným předpokladem sdělování a komunikace.

Z tohoto důvodu je možné mluvit o určitém rozdělení sémiotiky, které je charakteristické odklonem od jednoduchého konceptu znaku jakožto „zajímavé“ jednotky, jakožto něčeho, co zastupuje něco jiného. Znak je jednotka příliš obecná a málo deskriptivní, a proto je nutné obrátit pozornost k jednotkám analytičtějšími, k jejich logickým vztahům, strukturám, jak to činí teorie kódu, nebo naopak k jednotkám větším, syntetičtějšími – textům a jejich uživatelům. Tuto situaci ilustruje Eco,¹⁰³ když mluví o řešení tohoto problému pomocí termínu *sém* u Hjelmsleva a Buysse. Oba však tento termín používají jiným způsobem; Hjelmslev ve smyslu prvním jako jednotku menší, analytičtější, Buysse jako jednotku větší, interaktivnější. V důsledku „Hjelmsleva nezajímá znak, protože se zajímá o jazyk jako abstraktní systém; Buysse nezajímá znak, protože se zajímá o komunikaci jako konkrétní akt“¹⁰⁴ (Eco 1984: 22).

Namísto jednoduchého konceptu znaku tak sémiotika pracuje na jednu stranu s konceptem systematických předpokladů rozumění světu, na stranu druhou se pokouší v sémiotických termínech uchopit komunikační směnu znaků. Bude-li se za centrální výkladový princip považovat kód, pak by oběma

102 Viz Sebeok 1988.

103 Viz Eco 1984: 21–22.

104 „Hjelmslev is uninterested in the sign because he is interested in language as an abstract system; Buysse is uninterested in the sign because he is interested in communication as a concrete act.“

přístupům mohlo být společné to, že právě kód je odpovědí na otázku, jak rozumíme světu (známe kód), stejně tak ale i na otázku, jak si rozumíme navzájem (všichni účastníci komunikace znají stejný kód či jazyk).

V rámci prvního přístupu je nutné podrobit kritice sám koncept kódu jakožto kategoriální struktury digitálně vymezených znaků. Co vlastně znamená, že známe význam nějakého znaku? Z diferencní povahy kódu by totiž mohlo vyplývat, že je to jednoduše znalost nějakých dalších znaků. Slovu „kůň“ rozumíme proto, že známe také významy slov jako „zvíře“ nebo „kopyto“. Kolik takových dalších slov ale musíme znát, abychom mohli prohlásit, že významu daného znaku rozumíme? A jakým způsobem je vymežit? Tuto problematiku zhruba shrnuje opozice slovník – encyklopedie.

V rámci druhého přístupu, který v mnoha ohledech sdílí problémy a otázky s přístupem prvním, je nutné dále podrobit přezkoumání a případně kritice koncept zprávy a jeho vztah ke znaku, ale také vztah zprávy k jejím uživatelům. Intuitivně lze samozřejmě považovat za správné tvrzení, že v dané situaci si mluvčí a adresát nerozumějí například proto, že první mluví pouze německy a druhý pouze bulharsky, nesdílejí stejný jazyk. Jak ale vysvětlit existenci takových situací, kdy oba komunikanti mluví stejným jazykem, ale sama komunikace je neúspěšná, případně také situaci, kdy společný jazyk nesdílejí, a přesto je možné tvrdit, že komunikace úspěšná byla.

Centrální postavení kódu v popisech komunikačních aktů je považováno spíše za neoddiskutovatelný fakt než za pracovní hypotézu.¹⁰⁵ Kdykoli se účastníme komunikace (nebo ji pozorujeme), předpokládáme, že existuje podkladový soubor pravidel, který ji umožnil. Sperber a Wilson(ová) upozorňují, že všechny sémiotické koncepty byly sice mnohokrát rozpracovány, ale nikdy se nepodařilo formulovat žádný zákon sémiózy, a sémiotika je sice institucionálním úspěchem, ale intelektuálním úpadkem. Již slavný rakouský ekonom Friedrich Hayek mluvil o tom, že problémy, s nimiž se společnost potýká, nejsou ani tak podstaty logické (v tomto kontextu bychom asi řekli syntaktické a sémantické), tj. týkající se popisu řádu a utříděnosti kódu, nýbrž mnohem spíše

105 Viz Sperber – Wilson 1995: 6.

souvisí se vztahem takového kódu (existuje-li vůbec) a jeho uživatelů. V závěru svého článku „Využití znalostí ve společnosti“ mluví Friedrich Hayek¹⁰⁶ o nevyhnutelné nedokonalosti lidské znalosti, to znamená, že jakýkoli popis a jakýkoli model je vhodnější chápat jako první krok k uchopení hlavního problému, v tomto případě jak rozumíme světu a jak sobě navzájem.

5.1 KÓD, SLOVNÍK A ENCYKLOPEDIE

Justin Kruger a David Dunning¹⁰⁷ ve studii „Unskilled and Unaware of It“ popisují, jak v roce 1995 MacArthur Wheeler vykradl dvě pittsburské banky a večer toho samého dne byl zatčen na základě videozáznamu, který byl odvířován v televizním zpravodajství. Obě přepadení provedl MacArthur Wheeler bez jakékoli snahy se maskovat. Když mu policisté nahrávky ukázali, pachatel prý jen nevěřicně zíral a řekl: „Ale vždyť jsem měl šťávu!“ V obou případech se totiž MacArthur Wheeler domníval, že pokud si potře obličej citrónovou šťávou, stane se pro kamery neviditelným.

Kruger a Dunning vyvozují, že úspěch jakéhokoli jednání záleží na znalostech, že lidé se značně odlišují v rozsahu znalostí, které uplatňují, (obě jsou to podle autorů neproblematické teze) a že pokud lidé používají nekompetentní a nevhodné strategie k dosahování svých cílů, pak nejenže jejich snažení skončí neúspěchem, ale zejména sama tato nekompetentnost jim znemožňuje, aby pochopili, že je nekompetentní. Autoři shrnují, že „stejná znalost, která podkládá schopnost vytvářet správné soudy, je také znalostí, která podkládá schopnost správné soudy rozpoznávat“¹⁰⁸ (Kruger – Dunning 1999: 1121–1122). Kruger a Dunning pak provedli se studenty Cornell University několik experimentů v oblasti humoru, logického uvažování a gramatiky a v podstatě potvrdili hypotézu, že ti ze studentů, kteří v jednotlivých oblastech skončili na nejnižších příčkách (ve spodní čtvrtině), značně nadhodnocovali své schopnosti.

106 Viz Hayek 1945.

107 Viz Kruger – Dunning 1999.

108 „[T]he same knowledge that underlies the ability to produce correct judgment is also the knowledge that underlies the ability to recognize correct judgment.“

Pro sémiotiku z toho obecně vyplývá, že koncept kódu není ve všech případech schopen dostatečně vysvětlit všechny podstatné aspekty zajímavých věcí. Živý organismus, který stojí v centru sémiózy, není v žádném smyslu dokonalý a tato jeho nedokonalost se musí nutně projevovat i v tom, že nemá absolutní přístup ke kódu jakožto totální struktuře poznání.

Jistou podobu tohoto problému sémiotika řeší na základě protikladu mezi slovníkem a encyklopedií.

Slovník a encyklopedie jsou modely, které vycházejí z úvah o užívání kódu a různých typech znalostí, kterými musí jejich uživatelé disponovat, aby je bylo možné považovat za uživatele kompetentní. Tyto modely tedy zcela neodpovídají slovníkům a encyklopediím knižních (nebo jiných) formátů, které velice často oba modely kombinují.

Slovníkový model lze jednoduše definovat jako zdroj jazykových (či systémově inherentních) informací, encyklopedický model pak jako ten, který poskytuje informace o světě. Toto rozlišování má do jisté míry svůj původ v Kantově opozici analytický – syntetický. Analytický je takový soud, jehož ne/pravdivost je svázána výhradně s použitými pojmy. Proto například výpověď „Koule je kulatá“ je analyticky pravdivá, aniž by bylo nutné ji jakýmkoli způsobem ověřovat, zkoumat kulatost všech koulí, neboť kulatost je apriorní součástí koule. Syntetický je pak takový soud, jehož ne/pravdivost je nutné ověřovat, nevyplývá z použitých pojmů. Pravdivost výpovědi „Tento stůl je žlutý“ nelze odvodit pouze na základě použitých slov. Analytičnost či slovníkový model se vztahují k obsahové organizaci, zatímco syntetičnost či encyklopedický model ke světu a referenci.

Na tomto základě lze pak uvažovat o dvou typech znalostí. První z nich se nazývá slovníková, analytická či lexikální; druhá encyklopedická, syntetická či faktuální.

Prvním velkým propagátorem slovníkového přístupu v sémiotice by Louis Hjelmslev,¹⁰⁹ zejména se svým konceptem figury.¹¹⁰ Analýza syntagmat jakožto procesů identifikace a opozice pracuje s ideou, že ve všech případech jsou jednotky, které jsou analyzovány, znakové povahy, tj. existuje zde solidární vztah výrazu

109 Viz Eco 1984: 47.

110 Viz Hjelmslev 1972: 45–52.

a obsahu/významu. Podle Hjelmsleva ale při jazykové analýze docházíme v určité chvíli k takovým jednotkám, které žádný význam nenesou, a nelze je proto považovat za znaky. Například ve větě „Chlapci si hrají v prázdné ulici“ nastane moment, kdy se při analýze dostaneme na úroveň jednotky „c“ ve slově „ulici“. O tomto „c“ nelze prohlásit, že by bylo znakovou jednotkou ve stejném smyslu jako slovo „ulice“, je to pouze určitá část nebo – jak říká Hjelmslev – derivát znaku. Jednotky systémů neznakové povahy, z nichž jsou ale veškeré znaky daného systému konstruovány, Hjelmslev nazývá figury. Předmětem sémiotiky jsou tak sice znakové systémy, ale to, čím jsou podle Hjelmsleva tyto systémy především, jsou systémy figur. Přejít od znaků k figurám se řídí slovníkovým zákonem:

„[P]řechod od znaku k neznaku není nikdy pozdější než přechod od neohrazeného inventáře k ohraničenému.“

(Hjelmslev 1972: 50)

Slovníkový model říká, že každý znakový systém (s potenciálně nekonečným počtem jednotek) podkládá struktura konečné, uzavřené sady prvků, figur, z nichž jsou významové jednotky, znaky složeny. Znakové výrazy i obsahy jsou tak vlastně definovány a determinovány formálními figurami a sémiotická analýza spočívá v odhalování diferenčních vztahů uvnitř těchto systémů.

Hjelmslev¹¹¹ se pokouší ukázat, že pokud na nějakém stupni procedury evidujeme takové jednotky jako „býk“, „kráva“, „tur“, „ona“, „on“, „kůň“, „hřebeč“ a „klisna“, je možné některé z nich vyloučit, neboť jsou vyložitelné jakožto vztahy jednotek jiných. Slovo „býk“ lze definovat jako /tur-on/, slovo „kráva“ jako /tur-ona/, „hřebeč“ jako /kůň-on/ a „klisna“ jako /kůň-ona/.

Podle Eca¹¹² je Hjelmslevův slovníkový model schopen popisovat celou řadu problémů, mimo jiné synonymií, hyperonymií, hyponymií, antonymií, redundanci &c.

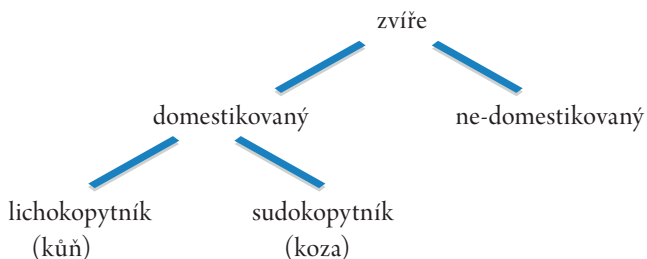
Nejnázornější metaforou slovníkového přístupu, jak ukazuje Eco¹¹³ ve svém výkladu Aristotela a Porfyria, je strom, který zohledňuje pouze prvky, jež stačí

111 Viz Hjelmslev 1972: 75.

112 Viz Eco 1984: 48–49.

113 Viz Eco 2012: 10–27.

k odlišení daného znaku od ostatních. Například význam slova „kůň“ je možné definovat pomocí tří rysů /zvíře, domestikovaný, lichokopytník/ a může vést k tomuto významovému stromu:

Na základě takového stromu je možné rozumět například tomu, proč může být v některých kontextech slovo „kůň“ synonymní s „domestikovaný lichokopytník“ a proč je redundantní říkat „zvířecí domestikovaný lichokopytník“.

Zásadní otázkou v takovém přístupu ale zůstává, jakým způsobem vymezit nejmenší, dále nedělitelné významové figury? V jakém smyslu je vhodné považovat jednotky /tur/, /on/ či /ona/ za dále nedělitelné? V konečné instanci slovníkový model definuje znakové jednotky pomocí takových primitivních termínů, které nejsou definovány tímto slovníkem samým, a je tedy nutné se ptát, kde se berou.

Idea encyklopedie je naopak do značné míry založena na Peircově intepretantu a konceptu neomezené sémiózy. Každému znaku zastupujícímu nějaký objekt rozumíme na základě interpretace, interpretantu, který se ale může sám stát znakem. Neexistuje zde tedy nic takového jako dále nedělitelný, uzavřený a neměnný figurální systém. Veškeré významy jsou konstituovány jinými znaky. Sám encyklopedický model může nabývat nejrůznějších podob:¹¹⁴

- (1) Struktura významových rysů se vybírá pro konkrétní účely rozlišení prvků v určitém ohraničeném podsystemu.
- (2) Modely, v nichž se pomocí kontextuálních selekcí vymezují významy, které daný prvek nabývá v různých kontextech.

- (3) Model pádové gramatiky (Fillmore).
- (4) Modely, které pro prvky vymezují referenty, určité soubory vlastností slovníkového typu a stereotypní pojmy (Putnam).

Zkusme si teď položit otázku, co z hlediska rozdílu mezi slovníkem a encyklopedií vlastně znamená rozumět nějakému znaku. Diego Marconi¹¹⁵ navrhuje, abychom si představili například slovo „lžice“. Podle jeho názoru všichni víme o lžících množství věcí. Kde je můžeme získat, jak se používají, dokážeme nakreslit obrázek lžice, rozpoznávat lžice &c. Problémem ale je, že většina znaků není jako „lžice“. Například u významu slova „kůň“ může být poměrně obtížné jasně vymezit rysy, které musí kompetentní mluvčí znát, abychom mohli tvrdit, že rozumí jeho významu. Různí mluvčí budou disponovat různými znalostmi. Veterinář a zoolog toho budou pravděpodobně vědět o koních mnohem víc (z hlediska anatomického, z hlediska rozmnožování, z hlediska vztahu k dalším podrodům a druhům v rámci čeledi koňovití) než běžný člověk, stejně tak bude ale o koních vědět mnohem více také třeba Josef Váňa. Zřejmě pak není ani to, zda jsou nutnou součástí běžné kompetence všechny slovníkové rysy daného znaku. Aby bylo možné tvrdit, že mluvčí rozumí významu slova „kůň“, je nutné, aby věděl, že je to „lichokopytník“?

Marconi navrhuje považovat za relevantní encyklopedické rysy takové, které (1) jsou kontingentní, (2) vypovídají o určitém individuu nebo mají existenční formu, (3) nejsou konstitutivní pro normální jazykovou kompetenci; za relevantní slovníkové rysy pak takové, které (1) jsou nutné, (2) univerzální a (3) konstitutivní. Rozdíl mezi slovníkovým a encyklopedickým modelem pak v praxi není jednoduše protikladný, nýbrž postupný:

SLOVNÍK (podtržení)

Staří mládenci jsou neženatí muži (univerzální, nutné, konstitutivní)

Mont Blanc je hora (individuální, nutné, konstitutivní)

Vlna pochází z ovcí (univerzální, *kontingentní*, konstitutivní)

Zlato má atomární číslo 79 (univerzální, nutné, *nekonstitutivní*)

37 je třinácté prvočíslo (*individuální*, nutné, *nekonstitutivní*)

Manská kočka nemá ocas (univerzální, *kontingentní*, *nekonstitutivní*)

Francie je republika (*konkrétní*, kontingentní, konstitutivní)

Napoleon zemřel v květnu 1821 (*konkrétní*, *kontingentní*, *nekonstitutivní*)

ENCYKLOPEDIE (kurzíva)

Z hlediska kompetence je pak vhodné rozlišovat mezi znalostí významu, tj. znalostí proměnlivých spojení mezi prvky inferencí, a schopností identifikovat referent. Rozumět slovu „kůň“ pak z prvního hlediska znamená být obeznámen s určitou proměnlivou sadou znalostí, tj. dalších znaků, zatímco z druhého hlediska to obnáší mít k dispozici nějaký model, s nímž je možné porovnávat jednotlivé výskyty a na jehož základě se lze rozhodnout, zda se o koně jedná.

5.2 ZNAKY, KÓDY A TEXTY

Představa kódu jakožto nějakého systému, který je analogický saussurovskému termínu *langue*, souvisí s úvahami, které jsou založené na charakteristice *langue* jako sociálního aspektu řeči, zatímco *parole* se jako individuální, psychologicky ukotvená promluva ze zájmu sémiologické lingvistiky vylučovala. Právě z tohoto důvodu se pak i teorie kódu orientovala na mikroskopii a typové jednotky, pokoušela se ustavit obecnou gramatiku znakových systémů na základě detailního rozpracování minimálních, logicky nutných relací jednotek a nezabývala se „škodlivými vlivy“ komunikačních interakcí, za jejichž základní jednotku by bylo možné považovat „individuální“ text.

Tento přístup (obecně ho nazývá abstraktní objektivismus) kritizuje Valentin Vološinov¹¹⁶ v podobě osmi bodů:

116 Viz Bachtin – Vološinov 1986: 269–276.

- (1) Stálost jazykových forem převažuje nad jejich proměnlivostí. Podle Vološinova ale chápání vlastního jazyka nespočívá v identifikaci totožných prvků, nýbrž v objevování a pochopení jejich nových významů v nových kontextech.
- (2) Abstraktní převažuje nad konkrétním. Lingvistika považuje za svůj předmět zkoumání výpověď v podobě abstraktní věty a v tomto smyslu podle Vološinova abstrahuje od postavení výpovědi v komunikačním řetězci.
- (3) Abstraktní systematicčnost převažuje nad historičností. Systematický a formální popis mohl podle Vološinova přijít teprve v souvislosti s určitou filologičností, zkoumáním mrtvých jazyků (či obecně mrtvých znakových systémů) jakožto hotových a uzavřených objektů. *Kurs* totiž mluví o tom, že je možné studovat jazyk ve smyslu langue odděleně, a uvádí také zvláštní metaforu: „Mrtvými jazyky již nemluvíme, ale jejich jazykový organismus si můžeme osvojit velmi snadno“ (de Saussure 1996: 51). Toto systematické osvojování mrtvého organismu pak odhlíží od historie, kterou chápe pouze jako soubor náhod (možná stejně jako smrt tohoto organismu samého).
- (4) Formy prvků převažují nad formami celku. Lingvistické myšlení podle Vološinova nepřekračuje hranice monologické výpovědi, nezajímá se o celek komunikace, nýbrž o prvky vět či výpovědí.
- (5) Substancializace izolovaného jazykového prvku namísto dynamiky řeči. Lingvistiku nezajímá výpověď jakožto interaktivní prvek v procesu komunikace, neboť systém či kód jako celek se nevyvíjí, a proto je možné zkoumat pouze abstrakce jednotlivých prvků.
- (6) Jednovýznamovost slova namísto jeho mnohovýznamovosti. Z množství kontextů, v nichž dané slovo (nebo obecně znak) nabývá různých významů, se pokouší lingvistika izolovat jisté totožné vlastnosti a z nich vytvořit jeho jednotu mimo všechny kontexty v podobě slovníkového slova. Podle

Vološinova je výsledkem takového uvažování fiktivní jednotka, jejíž stabilita je založena na existenci jakéhosi jednoho vnějšího postulovaného předmětu. Tuto iluzi navíc posiluje idea překladového slovníku, která sugeruje totožnost různých slovních výrazů právě vzhledem k tomuto předmětu. Tímto předmětem se může v návaznosti na Harrise myslet věc (reocentrický model) či představa (psychocentrický model).

- (7) Představa jazyka jako hotové věci, která se takto předává z generace na generaci. Formalizace jazyka a jeho zpředmětnění podle Vološinova naznačuje, že se v historické perspektivě předává jako uzavřená věc. Ve skutečnosti je ale jazyk s jeho uživateli spjatý, neexistuje jako nějaký systém, který by byl vnější komunikačním interakcím.
- (8) Neschopnost pochopit jazykový proces zevnitř. Vzhledem k tomu, že tento výklad nedokáže propojit chápání jazyka jakožto abstraktního systému s jeho historickým utvářením, nedokáže ani procesy komunikace chápat a popisovat zevnitř, nýbrž pouze jako zpředmětnělé abstrakce.

Podle Vološinova je veškeré lidské verbální chování společensky podmíněné a za základní interaktivně komunikační jednotku nepovažuje ani abstraktní systém znakových typů, ani psychofyziologický akt, nýbrž výpověď jakožto interlokuční událost.¹¹⁷

Každá taková komunikační událost v podobě výpovědi má podle Vološinova¹¹⁸ dvě obsahové složky – téma a význam. Téma je nedělitelný významový komponent, který je historicky podmíněný a jedinečný pro každou výpověď. Téma otázky „Kolik je hodin?“ je v každém okamžiku jiné, z čehož ale také vyplývá, že k jeho pochopení či analýze nemohou stačit nástroje, které poskytuje teorie kódu či tradiční lingvistika. Téma je totiž „složitým systémem znaků, který usiluje být adekvátním danému momentu utváření“ (Bachtin – Vološinov 1986: 302).

117 Viz Bachtin – Vološinov 1986: 294.

118 Viz Bachtin – Vološinov 1986: 300–310.

Význam výpovědi je dále dělitelný a lze ho de facto zkoumat pomocí tradičních strukturálně sémiotických metod, neboť na rozdíl od tématu je základní charakteristikou významu možnost opakování či opakového užití. Do určité míry je možné Vološinův význam ztotožnit se znakovým typem. Má totiž kompozicionální povahu a v otázce „Kolik je hodin?“ se orientuje na jednotlivé prvky, slova jakožto opakování. Význam, tvrdí Vološinov, je „technickým aparátem realizace tématu“ (Bachtin – Vološinov 1986: 302).

V návaznosti na tuto kritiku mluví Jacques Fontanille¹¹⁹ o tom, že tradiční sémiotika nemůže pomocí svého ústředního termínu (znaku) popisovat onu skutečnost, která je v komunikaci nejdůležitější. Touto skutečností nejsou totiž izolované znaky (například slova), ale ani věty, nýbrž texty, resp. diskurzy, přičemž sémiotická teorie textu – jak vyplývá také z Vološinových námitek – principiálně nemůže být prostou extrapolací gramatické teorie.¹²⁰ Ani jednoduchá opozice langue – parole¹²¹ či kód – zpráva¹²² nemůže nabídnout vhodný konceptuální prostor pro řešení otázek textové sémiotiky.

Jedna z ukázek překračování takto vymezeného myšlení souvisí se speciálními typy znaků, které vzdorují jednoduchému modelu typ – projev či langue – parole. Roman Jakobson¹²³ je souhrnně nazývá podvojně struktury a tvrdí, že jsou založeny na mechanismech cirkularity a překrývání v rámci opozice kód – zpráva. Rozlišuje pak čtyři typy:

- (1) nepřímá řeč, tj. cirkularita zpráva/zpráva;
- (2) metajazyk, tj. překrývání zpráva/kód;
- (3) vlastní jméno, tj. cirkularita kód/kód;
- (4) shifter, tj. překrývání kód/zpráva.

V Jakobsonově příkladové větě „Jim told me ‚flicks‘ means ‚movies‘“ se pak objevují všechny výše uvedené typy: nepřímá řeč, protože daná zpráva je vlastně

119 Viz Fontanille 2007.

120 Viz Halliday – Hasan 1989: 10.

121 Viz de Saussure 1996: 51.

122 Viz Jakobson 1971c: 559.

123 Viz Jakobson 1971a.

odkazem k nějaké jiné zprávě (tomu, co řekl Jim); metajazyk, protože v dané zprávě se objevují slova „flicks“ a „movies“, která odkazují ke kódové konvenci, tj. tato slova zde nefungují na úrovni objektového jazyka, neodkazují k žádnému filmu; vlastní jméno „Jim“; shifter „me“, protože toto zájmeno nabývá různých významů v různých kontextech, přesouvá svou referenci v závislosti na tom, kdo ho zrovna říká.

Nejpříznačnější jsou shiftery, protože vzdorují jednoduchému typovému schématu. Do znaku samého inkorporují takové prvky, které na první pohled nejsou součástí abstraktního systému, ani psycho-fyziologické realizace, ale velmi se blíží tomu, co Vološinov nazýval tématem.

Tyto úpravy však nevysvětlují povahu kompozitní sémiózy, která je komunikačním aktům nejméně. Kompozitní sémiózu lze pro potřeby této knihy jednoduše ztotožnit s termínem text a předběžná sémiotická definice textu pak pravděpodobně bude akcentovat některou z následujících charakteristik:

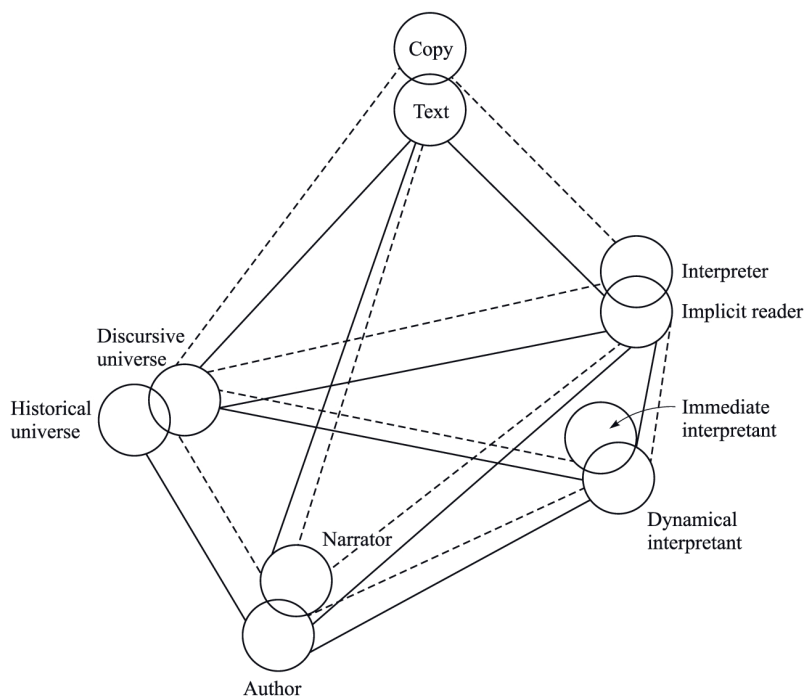
- (1) text je znakový fenomén a jako takový ho lze zkoumat pomocí různých znakových modelů; lze uvažovat o rozdílu mezi typy a projevy, kopírováním, falzem &c.; tento přístup je bližší uvažování peircovskému, pro Peirce je znakem slovo Hamlet, stejně jako je znakem celý text Shakespearova *Hamleta*;¹²⁴
- (2) text je jednotka vyššího řádu, která se skládá z menších jednotek; je to struktura, která uspořádává jednotlivé znakové prvky a ustavuje jejich vztahy; tento přístup je bližší uvažování saussurovskému a uvažování tradiční dekompoziční lingvistiky;
- (3) text je základní jednotkou komunikační interakce, neboť je záměrný a časoprostorově lokalizovatelný; u některých textů (a v případech textů vytvořených na počítači takřka u všech) známe jeho „oficiální“ počet, datum vzniku, u některých známe autora (na rozdíl od většiny slov-znaků, slovo *pes* nemá žádného autora, *Příliš hlučná samota* ano).

124 Viz Johansen – Larsen 2002: 114.

Kompoziční povahou textu, zdůrazňovanou u druhé charakteristiky, se zabývají filologicky orientovaná zkoumání. Zabývají se konzervační funkcí textu, dekompozicí textu na menší jednotky, případně rekonstrukcí textu. Klíčovým termínem je v tomto snažení kritická edice textu. V současné době pak otázky týkající se „dekódování“ textu v závislosti na použitých technologiích, ale také problematika a formalizace přístupových práv k textu.¹²⁵

V lingvisticky orientovaném přístupu byly vypracovány nejrůznější strati-fikační modely, které evidují a popisují různé úrovně projevů a typů znakových systémů, přičemž jednotky nižších úrovní konstituují jednotky rovin vyšších: foném/hlávka → morfém/morf → věta/výpověď → text.

Obecně je model textu možné chápat tímto způsobem:¹²⁶

125 Viz Rastier 2012.

126 Viz Johansen – Larsen 2012: 130.

„Text“ je typová, abstraktní jednotka, která se realizuje v jednotlivých projevech, replikách, dokumentech, kopiích („copy“). Text *Hamleta* na sebe může brát nejrůznější podoby; může to být tištěná kniha, audio kniha, elektronická kniha či divadelní hra.

Každý text je srozumitelný proto, že je takřikajíc vybaven bezprostředním interpretantem („immediate interpretant“), to znamená nějakou sadou potenciálních interpretací, které je podle Johanesena a Larsena vhodnější považovat za různorodé interpretační zvyky, nikoli za kód ve smyslu jasně daných vztahů výraz – význam.

Vzhledem k tomu, že každý text je znakem, něco zastupuje. Přestože mnohé texty mohou být / jsou do značné míry sebereferenční (jak se pokusil ukázat také Roman Jakobson v termínu poetická funkce), je možné tvrdit, že zastupovaným objektem je v případě textu nějaké diskurzivní univerzum („discursive universe“), nějaký svět, skutečný či fiktivní, jehož fragment (každý znak je selektivní) daný text reprezentuje. Každé diskurzivní univerzum v nějakém smyslu souvisí s aktuálním, skutečným, historickým světem („historical universe“), v němž žijí skuteční autoři a skuteční čtenáři a který má na autory i čtenáře zásadní vliv. Ke znalostem tohoto světa se pak často interpreti uchylují v případech, kdy jsou nuceni doplnit prázdná místa nutná k pochopení světa reprezentovaného v textu.

Jakožto zpráva je text součástí komunikačního procesu mezi autorem a čtenářem. Jak bylo ale mnohokrát upozorňováno, je nutné na jedné straně rozlišovat mezi autorem („author“), skutečným psycho-fyzickým tvůrcem a producentem textu, a vypravěčem („narrator“), tím, koho zastupuje Já v textu. Například v románu Edgara Dutky *Slečno, ras přichází* je vypravěčkou příběhu fena Bojana a pravděpodobně nikdo nebude tvrdit, že je zároveň jeho autorkou. Podobně je na straně druhé nutné rozlišovat mezi skutečným čtenářem/interpretem textu („interpreter“) a určitým modelovým či ideálním čtenářem („implicit reader“), jemuž je text ideálně určen. Implicitní čtenář není žádná konkrétní bytost, nýbrž určitá idealizovaná abstrakce realizovaná jako textová strategie.

Výsledkem celého textového procesu je dynamický interpretant („dynamical interpretant“), to znamená aktualizace části významového potenciálu

interpretantu bezprostředního, například tvrzení, že *Hamlet* je jednoduše podobenstvím o pomstě, nikoli cynickým příběhem o lidské existenci.

V rámci komplexní textové sémiózy a rozpracování Vološinovy koncepce tématu je možné text a textualitu vymezit pomocí sedmi charakteristik, které předložili Robert de Beaugrande a Wolfgang Dressler:¹²⁷

- (1) Koheze je povrchová soudržnost textu. Jednotlivé prvky textu jsou vzájemně propojené a jsou řízeny určitými (gramatickými) pravidly.
- (2) Koherence je jednoduše řečeno významová konzistence. Autoři zde terminologicky rozlišují mezi významem (*meaning*), který považují za potenciál jazykového výrazu zastupovat nějaký typ znalosti (jedná se o tzv. virtuální či typový význam), a smyslem (*sense*), tedy aktuálně zastupovanou „znalostí“, kterou daný výraz v konkrétním textu reprezentuje. Podle autorů má takřka každý výraz několik virtuálních významů, ale v konkrétním případě pouze jeden smysl. Koherence jakožto významová konzistence textu je pak založena na kontinuitě smyslů, které se v průběhu textu objevují. Jednotlivé výrazy v textu pak fungují jako aktivátory konceptů, na jejichž základě se významová kontinuita/konzistence ustavuje. Autoři dále mluví o kontrolních centrech, jakýchsi uzlových bodech textu, na nichž primárně interpretační konzistence operuje. Za základní považují především objekty, situace, události a akce. Do sekundárních konceptů pak řadí například stav, lokace, vztah, substance, pohyb &c.

Koheze a koherence jsou takové charakteristiky, které text vymezují pomocí jeho vnitřních vlastností. Zbývajících pět vlastností je založeno na pragmatických kritériích, orientovaných na účastníky komunikace. Koncept textu tak vyvazují ze striktně formálních mantinelů, zdůrazňují jeho procesualitu a poukazují na to, že textem není nutné rozumět výhradně fixovaný, uzavřený produkt komunikace, ale je možné ho považovat za dynamickou a interaktivní sémiózu.

127 Viz de Beaugrande – Dressler 1981.

- (3) Intencionalita a (4) akceptabilita. Aby bylo možné něco za text považovat, je podle Beaugranda a Dresslera nutné, aby toto něco bylo produkováno s textovým záměrem a zároveň aby to bylo jako text přijímáno.
- (5) Informativnost je podle autorů míra, do níž je daný text pro příjemce nový nebo nepředvídatelný.
- (6) Situovanost je souborem faktorů, které činí text relevantním pro danou situaci.
- (7) Intertextualita vyjadřuje způsob produkce či recepce textu spočívající v tom, že účastníci komunikace jsou obeznámeni také s jinými texty.

5.3 ZNAKY A LIDÉ

V diskusi o arbitrárnosti Benveniste na jednom místě říká, že je to „vsutku metafyzický problém vztahu mysli a světa transponovaný do jazykových termínů, problém, který bude lingvista možná schopen jednoho dne vyřešit, ale bude vhodnější, když ho na nějaký čas odloží“¹²⁸ (Benveniste 1971: 46). Koncept arbitrárnosti je tak určitá obrana, která zamezuje hledání odpovědi na otázku po vztahu mezi znaky ve smyslu systémových či typových jednotek a světem, k němuž by tyto znaky měly nějakým způsobem odkazovat.

Klasickou formulaci tohoto problému předkládá John Searle¹²⁹ v argumentu čínskému pokoje: Skupině programátorů se podaří vytvořit bezchybnou počítačovou simulaci porozumění čínštině. Pokud tomuto programu položíte nějakou čínskou otázku, odpoví na základě uložených dat, jako by odpověděl rodilý mluvčí. Rozumí ale tento program čínštině ve stejném smyslu, jako jí rozumí rodilý mluvčí? Podle Searla si máme představit, že jsme zavření v míst-

128 „It is indeed the metaphysical problem of the agreement between the mind and the world transposed into linguistic terms, a problem which the linguist will perhaps one day be able to attack with results but which he will do better to put aside for the moment.“

129 Viz Searle 1994: 33–43.

nosti s řadou různých košů, které jsou naplněny čínskými znaky, a syntaktickým manuálem, jak s těmito znaky nakládat. Tento manuál obsahuje pravidla typu: vezměte určitý znak z prvního koše a položte za něj jiný určitý znak z druhého koše. Do této místnosti, čínského pokoje, vám pak někdo vkládá další čínské znaky a zároveň poskytne návod, jak postupovat při vydávání znaků ven z místnosti. Znaky, které do místnosti přijímáte, jsou svého druhu otázky a znaky, které z místnosti vydáváte, jsou odpovědi na tyto otázky. Manipulace se znaky, předpokládáme, bude brzy natolik dokonalá, že vydávané odpovědi nebude možné odlišit od těch, která dává roditel mluví čínštiny. Searle tvrdí, že pouze na základě manipulace se znaky není možné, že by se někdo naučil čínsky, tedy není možné říct, že čínsky skutečně rozumí. Nebo jednodušeji: když vidíte nějaký čínský znak a neumíte čínsky, žádné další čínské znaky vám nepomohou, abyste mu porozuměli.

S podobným myšlenkovým experimentem přichází také Daniel Dennett:¹³⁰ Probudíte se v místnosti bez oken. Na dvou stěnách jsou různobarevné žárovky a na zbylých dvou různá tlačítka. U každé žárovky a každého tlačítka je číslo. Na nočním stole u postele najdete vzkaz: Unesli jsme vás. V ledniče je jídlo a v rohu koupelna. Nacházíte se v kontrolní místnosti obřího robota. Každé světlo je výstupem z velmi sofistikované sítě vstupů nejrůznějších senzorů (vizuálních, zvukových, taktilních, olfaktorických) a poskytuje relevantní informace o vnějším prostředí robota, kterého ovládáte pomocí tlačítek. Robot se nachází ve velmi nebezpečném prostředí a jeho i vaše přežití závisí na tom, jak úspěšní při ovládnutí robota budete. Bude-li robot zničen, přestane fungovat elektřina, ustanou dodávky jídla a nakonec zemřete. Hodně štěstí!

Dennett předpokládá, že začnete experimentovat. Stisknete třeba žluté tlačítko s číslem 4328, a jakmile to uděláte, začne blikat modré tlačítko s číslem 496. Co to ale znamená? Že robot udělal krok dopředu? Má robot vůbec nohy? Můžete ho zmáčknout znovu, ale rozsvítí se další. Výsledek je stejný jako v případě Searlova čínského pokoje (fatální rozdíl ale v tom, že velmi pravděpodobně zemřete).

130 Viz Dennett 2013.

Frank Jackson¹³¹ předkládá myšlenkový experiment, který nazývá *knowledge argument*: Marie disponuje všemi vědomostmi o barvách; kromě jejich detailního fyzikálního popisu zná také všechny podrobnosti o neurofyzilogických procesech, které vnímání barev doprovázejí. Z nějakého důvodu je ale uzavřena v černobílé místnosti a kontakt s okolním světem jí zprostředkovávají pouze černobílé obrazovky. Jakmile místnost opustí nebo se do ní nainstalují barevné obrazovky, musíme podle Jacksona připustit, že i přesto, že disponuje dokonalou znalostí toho, co je červená barva, jakmile červenou barvu spatří, naučí se něco nového, a sice jaké to je vidět červenou barvu.

Kromě zjevné skutečnosti, že všechny tři argumenty / myšlenkové experimenty mají společné to, že protagonista je někde zavřený, pokoušejí se zároveň ukázat, že komplexní znak nelze jednoduše redukovat na popis fyzikálních velečin (*knowledge argument*), ani na čistě strukturní popis (*argument čínského pokoje*, Dennetův „*power ranger*“ *argument*). Přestože každý z těchto argumentů má poněkud jiný cíl, je možné je pro účely tohoto výkladu zredukovat na to, čemu Steven Harnad obecně říká *symbol grounding problem*. Ten lze formulovat takto: Pokud jsou znakové složky spojeny arbitrárně, není možné, aby schopnost manipulace s výrazy automaticky znamenala bezproblémový přístup k jejich obsahům.

„Jak učinit sémantickou interpretaci formálního symbolického systému vnitřní tomuto systému spíše než aby byla považována za parazita na významech v našich hlavách? Jak mohou být významy nevýznamových symbolických projevů, s nimiž se zachází pouze na základě jejich (arbitrární) formy, ukotveny výhradně v jiných nevýznamových symbolech?“¹³²
(Harnad 1990: 335)

Znaky jakožto typy nejsou samy o sobě schopny významové ukotvení (*grounding*) zajistit. *Symbol grounding problem* je možné chápat jako reformulovaný problém arbitrárnosti. K ukotvení je nutné spojení s ne-symbolickými,

131 Viz Jackson 1982: 130.

132 „How can the semantic interpretation of a formal symbol system be made intrinsic to the system, rather than just parasitic on the meanings in our heads? How can the meanings of the meaningless symbol tokens, manipulated solely on the basis of their (arbitrary) shapes, be grounded in anything but other meaningless symbols?“

senzomotorickými vlastnostmi organismu, což zároveň znamená, že jednoduchá znaková dyadická je pro popis sémiózy hrubě nedostačující. Vztah ekvivalence výraz – obsah je pouze určitou deskriptivní fosilií. Každá sémióza má nutně triadickou povahu a vzhledem ke kódu je primární.

Grafickou značku či zvuk, říká Deely,¹³³ lze považovat za jazykový znak pouze tehdy, pokud je možné identifikovat tři faktory: (1) jazykový výraz existující vně organismu, (2) nějaký objekt, k němuž výraz odkazuje, a (3) faktor existující uvnitř organismu, který výraz chápe jako znak tohoto objektu. Zkoumání vztahu člověka a jazykového textu nelze redukovat na popis gramatické nebo lexikální struktury jazyka. Proto není například možné založit schopnost číst výhradně na popisu jazykové struktury. Ve stejném smyslu nejsou ani dějiny čtení totožné s dějinami jazyka.

Jsou-li znaky prostě součástí nějakého abstraktního systému, není vůbec jasné, jak nabývají svého významu. Komputacionalistický model myslí říká, že manipulace se symboly nedokáže nijak zabezpečit jejich smysluplnost, což se nejjasněji projevuje v tom, že počítače sice mohou operovat se symboly na základě sady pravidel, co ale nedokážou, je určit referenty těchto symbolů. Reference – a v tomto smyslu mluvíme o triadčnosti – není nezávislá na implementaci symbolu v konkrétních komunikačních aktech, přesně naopak, tato vlastnost je implementačně dependentní. Reference není schopností výrazů či znaků jako takových, je to něco, co pomocí znaků či výrazů provádí jejich uživatel.¹³⁴

Symbol grounding problém není otázkou toho, jak ukotvit abstraktní symboly, nýbrž toho, co se děje, když poznáváme svět kolem sebe. To, co vnímáme – říká Eco explicitně –, se ale zároveň pokoušíme vtěsnat do předem daného kategoriální systému. Hjelmslevovský a peircovský přístup nestojí proti sobě, ale kooperují. Neexistuje na jedné straně kategoriální segmentace kontinua a pozorování, ale obě tyto fungují zároveň.

Aby tuto současnost vysvětlil, vypráví Eco¹³⁵ příběh o Aztécích, kteří se setkávají se španělskými dobyteli a mnoha novými a překvapujícími věcmi,

133 Viz Deely 1982: 133.

134 Viz samozřejmě Strawson 1950.

135 Viz Eco 2011: 123–138.

z nichž za exemplární považuje Eco koně. Kůň byl totiž pro Aztéky zcela neznámé zvíře a ve chvíli, kdy poprvé spatřili španělské jezdce, mohli se podle Eca například domnívat, že ti jedou na jelenech. Přestože bylo zřejmé, že nejde o skutečné jeleny, pokusili se Aztékové tomu, co vidí, porozumět na základě systému znalostí, který měli již k dispozici. Z tohoto důvodu je zpočátku nazývali slovem mačatl, jež v jazyce nahuatl označovalo jeleny a všechna čtyřnohá zvířata vůbec. Když se pak rozhodli podat Montezumovi zprávu o španělském vylodění, vysvětlovali, že dobyvatelé jedou na jelenech, kteří jsou vysocí jako domy. Je navíc pravděpodobné, že zprávu, kterou poslové Montezumovi předávali, doprovázeli dalším vysvětlením (například nápodobou zvuků ržání), a Montezuma si na tomto základě mohl vytvořit předběžnou představu koně, kterou – jakmile se s koněm skutečně setkal – upravil tak, že při jakémkoli dalším setkání s tímto zvířetem věděl, že se jedná o koně, stejně jako věděl, co myslí mluvčí slovem mačatl. Postupně se Montezuma o koních dozvídal další podrobnosti (například čím se živí) a začal pro ně používat zvláštní slovo cauayo.

Eco pak předkládá několik termínů, které mají aztécké chování vysvětlit jakožto sémiotický proces. Poté, co se Aztékové setkali s koněm poprvé, vytvořili si kognitivní typ (KT), který má povahu parametru, s nímž se porovnávají jednotlivé výskyty. Kognitivní typ je mechanismus, který umožňuje koně rozpoznávat, fixuje percepční akty. Eco o něm mluví jako o určitém 3D modelu, jenž by neměl být chápán jako nějaká představa či „obrázek“ koně, ale spíše jako návod či instrukce, která by takový obrázek umožnila nakreslit. KT je soukromý, nicméně jedním z prvních sociálně-sémiotických aktů je pojmenování tohoto KT a/nebo jeho společenská interpretace. Sadu těchto interpretací, která prošla komunikační homologací, vyjasněním podstatných rysů, nazývá Eco jádrový obsah (JO). Ten je naopak veřejný a má nutně intersubjektivní povahu. Privátní KT tak nemusejí nutně pocházet výhradně z percepčních aktů, ve většině případů snad ani nepocházejí, ale je možné je utvářet na základě kulturně ustavených JO. Montezuma svůj KT nezakládal primárně na nějaké smyslové evidenci, ale na souboru interpretací, které mu poslové poskytli. Úspěšně rozpoznávat koně nemusí být (a často ani není) založeno na smyslových evidencích a přímé zkušenosti s koňmi, ale například na obrázcích, knihách a člancích o koních,

na jejichž základě – pokud člověk koně nikdy v minulosti neviděl – může koně úspěšně rozpoznávat v budoucnosti. Kromě vztahu mezi KT a JO mluví Eco také o rozšířené kompetenci, která je bohatší než pouze základní znalosti nutné pro úspěšnou referenci. Je možné předpokládat, že zvěrolékař bude mít mnohem bohatší vědomosti o koních než běžný člověk. Tuto rozšířenou kompetenci Eco nazývá molární obsah (MO). Znalost toho, jak dlouho je kobyla březí a jakým způsobem probíhá porod, není nutnou součástí KT ani JO, tato znalost není nutnou podmínkou úspěšné reference. MO není nijak homogenní či univerzální, bude se pravděpodobně odlišovat u zvěrolékaře a žokeje.

Kognitivní typ, jádrový obsah i molární obsah nejsou nijak předem dané a podléhají novým a novým revizím. Eco mluví o tom, že je nutné je neustále vyjednávat. Mezi objektem, který je zdrojem percepčního soudu, a naší schopností (KT) ho identifikovat existuje jistá kauzalita. Skutečnost, že dokážeme rozpoznat psa, není založena na naší analytické (nebo slovníkové) schopnosti klasifikovat. Psa nerozpoznáte pouze na základě toho, že víte, že je to savec.

5.3.1 Experimentální sémiotika

Ludwig Wittgenstein se v paragrafu 243 svých *Filosofických zkoumání* ptá, zda by byla „myslitelná řeč, v níž by někdo mohl pro vlastní potřebu sepisovat nebo vyslovovat svoje vnitřní prožitky – svoje pocity, nálady atd.“ (Wittgenstein 1993: 111). Odpověď je záporná. Znakům, které by se týkaly výhradně soukromých pocitů mluvčího, říká Wittgenstein, by totiž nikdo jiný nemohl rozumět.

Z Wittgensteinova argumentu proti soukromému jazyku navzdory mnohým úskalím a nejasnostem¹³⁶ vyplývá, že jazyk i další lidmi používané znakové systémy nejsou dílem jednotlivce. Povahu znaku nemusí sémiotika vysvětlovat pouze na základě logické systémovosti či určitého zobecnění lidské kognice, ale může se zaměřit na jeho souvislost s atributy člověka jakožto společenského a komunitního tvora. Orientace ve světě pomocí znaků může být do značné míry výsledkem určité spolupráce a samotný koncept znaku by měl být v základu považován za interlokuční.¹³⁷

136 Viz např. Kripke 1982.

137 Viz Roberts – Bavelas 1996.

Zkoumání této interlokuce s sebou může přinášet poměrně významné změny v nastavení sémiotického výzkumu jako takového. Na klasické otázky a problémy, jako jsou například arbitrárnost či teorie dvojí artikulace, jež byly tradičně zodpovídaný určitým koherentně teoretickým způsobem, hledá odpovědi a řešení pomocí metod vypůjčených z jiných vědních odvětví, především z psychologie. Tato zkoumání lze obecně zahrnout pod hlavičku experimentální sémiotiky.

Experimentální sémiotika, jak ji popisují Galantucci a Garrod,¹³⁸ se většinou zabývá evolucí komunikačních nástrojů a tvrdí, že komunikační interakce doprovází také změna povahy vztahu znakových složek. Tato změna se týká především proměny ikonických znaků na znaky symbolické či arbitrární. Experimentální sémiotika je na rozdíl od experimentální pragmatiky, která studuje zejména aspekty mluveného jazyka, orientována obecněji, ověřuje a testuje základní aspekty sémiózy jako takové. Experimentální povaha tohoto relativně nového proudu v sémiotice spočívá v tom, že se v řízených podmínkách pokouší zkoumat aspekty vzniku a rozvoje znaků či omezených znakových systémů na úrovni komunikačních/kooperačních interakcí. K dosahování těchto cílů pracuje experimentální sémiotika především se dvěma nástroji.

První z nich jsou takzvané sémiotické referenční hry, jejichž podstata spočívá v tom, že jsou účastníkovi poskytnuty jasně vymezené objekty (v širokém slova smyslu), jeho úkolem je tyto objekty bez použití tradičních prostředků (písmen a číslic) zprostředkovat/popsat komunikačnímu partnerovi, adresátovi. Úkolem adresáta je pak na základě obdrženého znaku či souboru znaků identifikovat, o který z objektů se jedná. V jádru sémiotických referenčních her stojí koncept slovníku či ecovského KT, resp. tyto experimenty se pokoušejí simulovat situaci, kdy je nutné vyvinout nový znakový systém, který by KT zafixoval. V těchto typech experimentů jsou referenty jakožto objekty vnějšího světa předem dány a důraz je ve zkoumání kladen na vznik a fungování znaků a znakových systémů, pomocí nichž se k těmto objektům odkazuje. Jednodušší variantu představují referenční jazykové hry, při nichž jsou vymezeny objekty a také znakové prostředky (například určitá sada písmen).

138 Viz Galantucci – Garrod 2012.

Druhým z nástrojů experimentální sémiotiky jsou takzvané koordinační sémiotické hry. Ty, na rozdíl od předchozího typu, spočívají v tom, že účastníci nemají předem dány žádné hotové objekty a jejich úkolem je za pomoci nově vytvořených znakových prostředků referenty určit nebo se koordinovaně pohybovat v daném (virtuálním) prostředí.

Jedním z poměrně jednoduchých, zároveň ale dosti zásadních zjištění experimentální sémiotiky je to, že ačkoli účastníci těchto her apriorně nesdílejí žádný společný znakový systém, neexistuje žádná předchůdná konvence, jsou v zadaných úkolech úspěšní. Z toho by mohlo vyplývat, že konvenční kód není nutnou podmínkou úspěšné komunikace. Znakové prostředky, které mohou úspěšně plnit funkci orientátorů v prostředí, jsou vytvářeny během orientace samé.

Různé konkrétní experimenty pak potvrzují, dále specifikují či nabízejí výkladovou alternativu k některým základním aspektům znaků a znakových systémů.

V případě sémiotických referenčních her účastníci experimentů – nucení vytvářet nové znakové prostředky a nepoužívat při tom písmena abecedy ani číslice – většinou postupují tak, že se pokoušejí napodobit referent. Nově vzniklé znaky jsou do značné míry tímto referentem motivované, v nějakém smyslu ho napodobují a tyto prostředky lze považovat za ikonické. Není nikterak překvapivé, že například v experimentu, který provedl Simon Garrod a jeho kolegové,¹³⁹ bylo prvním vizuálním znakem /počítačového monitoru/ toto:

139 Viz Garrod – Fay – Lee – Oberlander – MacLeod 2007.

V první fázi jsou nové znakové prostředky nositeli podstatných rysů, které – jak je zjevné i z uvedeného obrázku – význam /počítačový monitor/ kódují značně redundantním způsobem, tj. kódování je poměrně komplexní. Při dalším používání se ale grafická komplexnost tohoto znaku zřetelně snižuje:

		
Block 1 (CF)	Block 2 (CF)	Block 3 (CF)
		
Block 4 (CF)	Block 5 (CF)	Block 6 (CF)

Se snižující se komplexitou znaku zároveň klesá jeho ikoničnost a zvyšuje se arbitrárnost. Stačí porovnat první a poslední obrázek. To je novým potvrzením již dříve zjištěné skutečnosti, že k nerozporné referenci je v komunikaci potřeba stále méně znaků.¹⁴⁰ Vyjasňování JO doprovází zjednodušování znakového výrazu, simplifikace či ekonomizace. Ekonomizace a znaková arbitrárnost spolu úzce souvisejí a do značné míry se zdají být výsledkem komunikační kooperace.¹⁴¹

Zdůrazňuje se, že znaky se stávají více arbitrární během procesu, kdy se informace přesouvá ze signálu samotného do historie komunikačních interakcí. Důležitou úlohu zde proto sehrává nikoli pouze artifiční či formální povaha znakových systémů, ale zejména pragmatická dimenze, resp. vzájemné vědomí komunikace. Tuto skutečnost ilustruje například zjištění, že tzv. overhearer, ten,

140 Viz Clark 1986.

141 Viz Fay – Garrod – Roberts 2008.

kdo se komunikace přímo neúčastní, ale je pouze pozorovatelem, má v těchto sémiotických hrách výrazně nižší úspěšnost při identifikaci referentu.¹⁴² Z toho může vyplývat nejen to, že kromě znakových prostředků nejsou nijak přirozeně dány ani referenty, k nimž se pomocí těchto znak odkazuje, ale také to, že porozumění znaku není závislé čistě na nějakém typu sémantické transparentnosti, například v podobě ikonicity, a určité sadě společných předchůdných zkušeností, ale na aktivní účasti v komunikačních směnách.

Za takovou komunikační směnu je možné dokonce považovat i takové situace, kdy účastníci nemají k dispozici žádný specializovaný komunikační systém (jde o koordinační sémiotické hry). Thomas C. Scott-Phillips¹⁴³ se pokouší ukázat, že i v případech takzvaných *embodied communication games*, při nichž účastníci musí v rámci počítačové hry koordinovaně řešit jednoduché úkoly, ale pro tuto koordinaci nemají žádný dedikovaný znakový systém s výjimkou pohybů postavičky ve virtuálním světě (pohyb – jak Scott-Phillips upozorňuje – tak vlastně plní dvojí funkci; slouží k posouvání v herním světě a zároveň ke komunikaci), je u lidských subjektů možné dosáhnout úspěchu. Důvodem je především to, že člověk je schopen považovat za potenciálně významovou jakoukoli část svého prostředí, Umweltu, ale především dokáže považovat chování svých komunikačních partnerů za intencionální. S touto argumentací se Scott-Phillips dostává velmi blízko k teoriím filozofie jazyka.

Experimentální sémiotika se pokouší v praxi potvrdit teorie o systematické a arbitrární povaze znakových systémů v simulovaném prostředí. Zdá se, že ekonomizační proces je ve svých různých podobách spojen především s průběhem a dějinami komunikačních interakcí, resp. se zkušenostmi účastníků s nimi. Nezanedbatelnou úlohu ale sehrává také povaha kanálu či média. Bruno Galantucci¹⁴⁴ se svými kolegy například zjistil, že trvanlivost znaků v daném médiu nemá vliv na utváření komunikační shody, má ale vliv na kompozicionální povahu znaků. Z tohoto důvodu je proto například možné mluvit o tom, že martinetovská teorie dvojí artikulace či hjelmslevovský vztah znak – figura

142 Viz Schober – Clark 1989.

143 Viz Scott-Phillips 2012.

144 Galantucci – Kroos – Rhodes 2010.

jsou vnitřně systémové principy ekonomizace pouze do jisté míry. V případě mluveného přirozeného jazyka zde pravděpodobně sehrává důležitou úlohu velmi krátké trvání zvuků v běžném komunikačním prostředí.

6 Závěr

V „Příběhu o pravdě“¹⁴⁵ popisuje Umberto Eco situaci, kdy na jisté planetě (alternativní Zemi) selhala putnamovská a rortyovská expedice, neboť ani jedna z nich nebyla schopna porozumět tamějším obyvatelům. Obyvatelé alternativní Země totiž komunikovali tak, že označovali stavy svých nervů (říkali například *Mám G-412*). Třetí expedice ale dostala spásný nápad a rozhodla se komunikovat nikoli přímo s protinožci, ale s jejich počítači. Většina Ecova textu je „přepisem“ rozhovoru dr. Smithe s počítačem protinožců Charlesem Sandersem Personalem. Tento Ecoův text je vtipnou a inteligentní obhajobou sémiotického přístupu k tomu, jak rozumíme světu, jakým způsobem ho reprezentujeme a uspořádáváme.

Pro budoucnost sémiotiky by skutečně bylo nejvhodnější, pokud by se podařilo navázat kontakt s nějakou (přátelskou) mimozemskou civilizací. Vzhledem k tomu, že s navázáním takového kontaktu nelze počítat (minimálně s ním nepočítám do termínu konce grantu, který podpořil vydání této knihy), pak je možné využít strategii dr. Smithe méně spekulativním způsobem. Pokud totiž vědci správně předpokládají, že „[k]dyž [protinožci] pro své počítače vyvíjeli software, museli [...] simulovat svůj způsob myšlení“ (Eco 2005: 283) – jistý problém, který vědci z této expedice (opět) správně odhadli, vyřešili tím, že dr. Smithe vložili jeho spolupracovníci do atrapy počítače –, pak je pravděpodobně stejně dobře možné předpokládat, že jestli se chceme dozvědět se něco o tom, jak my sami na této (nealternativní) Zemi rozumíme světu (nebo přesněji si myslíme, jak rozumíme světu), nebude v závěru na škodu podívat se stejným způsobem na nás samé.

V první kapitole monumentální *Artificial Intelligence. A Modern Approach*¹⁴⁶ autoři předkládají systematickou škálu, na jejímž základě je možné definovat umělou inteligenci. Tyto definice je možné lokalizovat jakožto průsečíky dvou os. První z nich pracuje s termíny myšlení – jednání, druhá z nich

145 Viz Eco 2005: 281–301.

146 Viz Russell – Norvig 2010: 1–5.

pak s lidským – racionálním. Výsledkem jsou čtyři oblasti či přístupy k umělé inteligenci, které zdůrazňují příslušnou, podle daného přístupu nejpodstatnější vlastnost.

Snahu vytvořit umělou inteligenci by bylo obecně možné chápat jako snahu navýsost sémiotickou, neboť jde ve své podstatě o podnik, jehož cílem je – v termínech této knihy – vytvořit „zvídavý mechanismus“ (například robota či počítačový program), tj. takový stroj, pro něhož budou některé věci zajímavé.

- (1) První přístup (jednat lidsky) autoři popisují pomocí Turingova testu. Zvídavým je podle tohoto testu takový mechanismus, jehož po odpovědích na položené otázky není možné rozeznat od člověka. Pokud nelze říct, zda na druhé straně počítačového komunikačního programu sedí člověk či stroj, prošel tento mechanismus Turingovým testem a je možné ho považovat za inteligentní (a tedy myslící, lidský). Podle Russella a Norviga musí být takový mechanismus schopen zpracovávat přirozený jazyk, mít schopnost reprezentovat (a uchovávat) znalosti, využívat uchované znalosti k zodpovídání otázek a mít schopnost se učit nové věci. Pokud by šlo – jak autoři dále upozorňují – o celkový Turingův test (tj. s daným mechanismem byste komunikovali „tváří v tvář“), musel by mít navíc schopnost percepce a manipulace s objekty.
- (2) Druhý přístup (myslet lidsky) autoři ztotožňují s nějakým typem kognitivního zkoumání, který má k dispozici zhruba tři nástroje: introspekci (která je samozřejmě nejméně vhodná), psychologické experimenty a neurozobrazování.
- (3) Třetí přístup (myslet racionálně) spočívá v odhalování a popisu „správného myšlení“ či „zákonů myšlení“. Tím lze jednoduše rozumět myšlení logické či logiku jakožto zkoumání zákonů usuzování a formalizaci nekonečných množství výpovědí (případně textů) do konzistentní a unifikované podoby. Moderní logika tak v jistém smyslu skutečně objevila dokonalý jazyk. Russell a Norvig tvrdí, že již v roce 1965 existoval počítačový program, jenž mohl

principiálně vyřešit jakýkoli problém, který nějaké řešení má a je možné ho formulovat pomocí logické notace.

- (4) Čtvrtý přístup (jednat racionálně) je založen na myšlence autonomního agenta, který jedná s ohledem na nejlepší výsledek. Zatímco předcházející přístup je podle autorů založen na „správných inferencích“, racionální jednání nelze na tyto zákony jednoduše redukovat. V některých situacích totiž není vůbec jasné, co to je „správná inference“, ale přesto je nutné něco udělat.

Snahy moderní sémiotiky je do značné míry možné ztotožnit s třetím přístupem. Pomocí typového konceptu znaku a jeho vztahů (kódu) se pokouší vytvořit podkladovou, nevědomou logiku sémiózy systematickým způsobem. Pro své výklady nepotřebuje psychologický slovník a v mnoha případech ani žádné reálné objekty (arbitrárnost).

První a čtvrtý přístup se pokouší rozšířit záběr sémiotiky o pragmatické aspekty. Propojují poznatky saussurovské a peircovské sémiotiky a utváří z nich nové konceptuální nástroje. Na tomto základě se pokouší vysvětlit, že znaky, jejich výrazy, obsahy a jejich uživatelé nejsou příkře oddělené světy (procesuální kód), sémióza a jednání nejsou dvě nezávislé dimenze. Mohou nastat takové situace, které kultura neviduje jako fixované znakové jednotky, a přesto je možné jim nějak rozumět (abdukce). Konkrétní jedinci nemají absolutní přístup k celku poznání a sémiotická kompetence může značně variovat (slovník – encyklopedie).

Třetí přístup pak upozorňuje na psychologický rozměr rozumění světu a komunikace. Pokouší se exaktnějším způsobem znovu do sémiotiky uvést to, co bylo na počátku vyloučeno. Místo termínu „představa“ pracuje s „mentální reprezentací“ a snaží se odhalit vztahy mezi typovými i aktuálními znaky a způsoby, kterými je reprezentuje lidská mysl (experimentální sémiotika). Připouští mnohem strukturovanější proces zkušenosti, od individuálních (kognitivní typ), společenských (jádrový obsah) po specializované (molární obsah).

Literatura

Bacon, Roger

2010 *De signis / O znacích*. Praha: OIKOYMENH.

Bachtin, M. M. – Vološinov, V. N.

1986 *Marxizmus, freudizmus, filozofie jazyka*. Bratislava: Pravda.

Barthes, Roland

1967 „Základy sémiologie“. In: *Nulový stupeň rukopisu / Základy sémiologie*. Praha: Československý spisovatel, s. 60–129.

Baudrillard, Jean

1981 *For the Critique of the Political Economy of the Sign*. St. Louis: TelosPress.

Beaugrande, Robert – Dressler, Wolfgang

1981 *An Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.

Benveniste, Émile

1971 *Problems in General Linguistics*. Coral Gables: University of Miami Press.

Bolinger, Dwight

1965 „Sign is not arbitrary“. In: *Forms of English: Accent, Morpheme, Order*. Cambridge – Tokyo: Harvard University Press – Hokuou, s. 183–189.

Clark, H. H.

1986 „Referring as a collaborative process“. *Cognition* 22, s. 1–39.

Čmejrková, Světlá

1996 „Jakobsonovo Veni, vidi, vici aneb ikoničnost v jazyce“. *Slovo a slovesnost* 57 (3), s. 177–190.

Danesi, Marcel

2007 *The Quest for Meaning. A Guide to Semiotic Theory and Practice*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.

Deely, John

1982 *Introducing Semiotic. Its History and Doctrine*. Bloomington: Indiana University Press.

Deleuze, Gilles

1993 *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalizmus?* Bratislava: Archa.

1994 *Difference and Repetition*. New York: Columbia University Press.

2013 *Logika smyslu*. Praha: Karolinum.

Dennett, Daniel C.

2013 *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking*. New York: Norton, W. W. & Company.

Droste, Flip G. – Fought, John

1993 „Arbitrariness, iconicity, and conceptuality“. *Semiotica* 94, s. 185–199.

Eco, Umberto

1984 *Semiotics and the Philosophy of Language*. Basingstoke: Macmillan.

2005 *Meze interpretace*. Praha: Karolinum.

2009 *Teorie sémiotiky*. Praha: Argo.

2011 *Kant a ptakopysk*. Praha: Argo.

2012 *Od stromu k labyrintu*. Praha: Argo.

Fay, Nicolas – Garrod, Simon – Roberts, Leo

2008 „The fitness and functionality of culturally evolved communication systems“. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 363, 2008, s. 3553–3561.

Fiske, John

1990 *Introduction to Communication Studies*. London – New York: Routledge.

Fontanille, Jacques

2007 *The Semiotics of Discourse*. New York: Peter Lang Publishing.

Garrod, Simon – Fay, Nicolas – Lee, John – Oberlander, Jon – MacLeod, Tracy

2007 „Foundations of Representation: Where Might Graphical Symbol Systems Come From?“ *Cognitive Science* 31, s. 961–987.

Galantucci, Bruno – Garrod, Simon

2012 „Experimental semiotics. Studies on the emergence and evolution of human communication“. In: Galantucci, B. – Garrod, S. (eds.) *Experimental Semiotics. Studies on the emergence and evolution of human communication*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 1–13.

Galantucci, Bruno – Kroos, Christian – Rhodes, Theo

2010 „The effects of rapidity of fading on communication systems“. *Interaction Studies* 11, s. 100–111.

Glenn, Joshua

2010 „Star Wars semiotics“. *HiLobrow*. <http://hilobrow.com/2010/07/14/star-wars-semiotics/>.

Greimas, Algirdas Julien

1983 *Structural Semantics. An Attempt at a Method*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

Greimas, Algirdas Julien – Courtés, Joseph

1982 *Semiotics and Language. An Analytical Dictionary*. Bloomington: Indiana University Press.

Guiraud, Pierre

1978 *Semiology*. London – Henley – Boston: Routledge & Kegan Paul.

Haiman, John

1980 „The Iconicity of Grammar: Isomorphism and Motivation“. *Language* 56 (3), s. 515–540.

Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya

1989 *Language, context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Harnad, Steven

1990 „The Symbol Grounding Problem“. *Physica D* 42, s. 335–346.

Harris, Roy

1996 *Language, Saussure and Wittgenstein*. London – New York: Routledge.

1998a „Three Models of Signification“. In: Harris, R. – Wolf, G. (eds.) *Integrational Linguistics: A First Reader*. Oxford: Elsevier Science, s. 113–125.

2009 *Rationality and the Literate Mind*. New York: Routledge.

Hayek, Friedrich August

1945 „The Use of Knowledge in Society.“ *American Economic Review* 35 (4), s. 519–530.

Heyn, Edward T.

1904 „Berlin's Wonderful Horse. He Can Do Almost Everything but Talk – How He Was Taught.“ *The New York Times* 4. září 1904. <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9E02E2D91F3AE733A25757C0A96F9C946597D6CF>.

Hjelmslev, Louis

1972 *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.

Chandler, Daniel

2007 *Semiotics. The Basics*. London – New York: Routledge.

Jackson, Frank

1982 „Epiphenomenal Qualia“. *The Philosophical Quarterly* 32 (127), s. 127-136.

Jakobson, Roman

1971a „Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb“. In: *Selected Writings II. Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 130–147.

1971b „Quest for the Essence of Language“. In: *Selected Writings II. Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 345–359.

1971c „Results of a Joint Conference of Anthropologists and Linguists“. In: *Selected Writings II. Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 554–567.

1985 „A Glance at the Development of Semiotics“. In: *Selected Writings VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972-1982*. Rudy, S. (ed.) Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers, s. 199–218.

Jakobson, Roman – Halle, Morris

1961 „Phonology and Phonetics“. In: Jakobson, R. *Selected Writings I. Phonological Studies*. The Hague: Mouton & Co, s. 464–504.

Johansen, Jørgen Dines – Larsen, Svend Erik

2002 *Signs in Use. An introduction to semiotics.* London – New York: Routledge.

Kahneman, Daniel

2012 *Myšlení rychlé a pomalé.* Praha: Jan Melvil publishing.

Keller, Rudi

2004 *A Theory of Linguistic Signs.* Oxford: Oxford University Press.

Kripke, Saul A.

1982 *Wittgenstein on Rules and Private Language.* Cambridge: Harvard University Press.

Kruger, Justin – Dunning, David

1999 „Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments“. *Journal of Personality and Social Psychology* 77 (6), s. 1121–1134.

Leach, Edmund

1974 *Lévi-Strauss.* New York: Viking Press.

Lewis, David

2002 *Convention. A Philosophical Study.* Oxford: Blackwell Publishers.

The London Standard

1904 „Clever Hans Again. Expert Commission Decides That the Horse Actually Reasons“. *The New York Times* 2. října 1904, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9B03E7D61E3BE631A25751C0A9669D946597D6CF>.

Love, Nigel

1998 „The Fixed-Code Theory“. In: Harris, R. – Wolf, G. (eds.) *Integrational Linguistics: A First Reader.* Oxford: Elsevier Science, s. 49–67.

Malmberg, Bertil

1967 *Structural Linguistics and Human Communication. An Introduction into the Mechanism of Language and the Methodology of Linguistics.* Berlin – Heidelberg – New York: Springer-Verlag.

Marconi, Diego

1997 *Lexical Competence.* Cambridge: The MIT Press.

Martinet, André

1964 *Elements of General Linguistics*. London: Faber and Faber.

Merriam-Webster

2014 „Arbitrary“. *Merriam-Webster*. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/arbitrary>.

Osolsobě, Ivo

2002 „Tractatus de artis genere proximo aneb *reformy pokračují*“. In: *OstENZE, hra, jazyk. Sémiotické studie*. Brno: Host, s. 57–89.

Peirce, Charles Sanders

1931–1935, 1958 *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Hartshorne, Ch. – Weiss, P. (eds.) Cambridge: Harvard University Press.

Peregrin, Jaroslav

1994 „Richarda Rortyho cesta k postmodernismu“. *Filosofický časopis* 3 (42), s. 381–402.

Pfungst, Oskar

1911 *Clever Hans (The Horse of Mr. von Osten). A Contribution to Experimental Animal and Human Psychology*. New York: Henry Holt and Company.

Popper, Karl

1997 *Logika vědeckého zkoumání*. Praha: OIKOYMENH.

Posner, Roland – Robering, Klaus – Sebeok, Thomas A. (eds.)

1997 *Semiotik/Semiotics. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur/A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*. 1. Teilband/Volume 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Propp, Vladimir Jakovlevič

1999 *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: Nakladatelství H&H.

Quine, Willard Van Orman

1998 „Ontologická relativita“. In: Peregrin, J. (ed.) *Obrat k jazyku: druhé kolo*. Praha: Filosofia, s. 49–92.

Rastier, François

2012 „Text semiotics: Between philology and hermeneutics – from the document to the work“. *Semiotica* 192, s. 99–122.

Ricoeur, Paul

2002 Čas a vyprávění II. Konfigurace ve fiktivním vyprávění. Praha: OIKOYMENH.

Roberts, Gillian L. – Bavelas, Janet Beavin

1996 „The Communicative Dictionary: A Collaborative Theory of Meaning“. In: Stewart, J. (ed.) *Beyond the Symbol Model. Reflections on the Representational Nature of Language*. Albany: State University of New York Press, s. 135–160.

Rorty, Richard

2012 *Filosofie a zrcadlo přírody*. Praha: Academia.

Russell, Bertrand

1956 *An Inquiry into Meaning and Truth*. London: George Allen and Unwin.

Russell, Stuart J. – Norvig, Peter

2010 *Artificial Intelligence. A Modern Approach*. New Jersey: Pearson Education.

Ryle, Gilbert

2009 „The thinking of thoughts: What is 'le Penseur' doing?“ In: *Collected Papers. Volume 2. Collected Essays 1929–1968*. London – New York: Routledge, s. 494–510.

de Saussure, Ferdinand

1996 *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.

Scott-Phillips, Thomac C.

2012 „The evolution of communication. Humans may be exceptional“. In: Galantucci, B. – Garrod, S. (eds.) *Experimental Semiotics. Studies on the emergence and evolution of human communication*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 79–99.

Searle, John R.

1994 *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta.

Sebeok, Thomas A.

1986 *I Think I am a Verb. More Contributions to the Doctrine of Signs*. New York – London: Plenum Press.

1988 „In What Sense Is Language a Primary Modeling System?“. In: Broms, H. – Kaufmann, R. (eds.) *Semiotics of Culture*. Helsinki: Arator, s. 67–80.

Schober, M. – Clark, H. H.

1989 „Understanding by addressees and overhearers“. *Cognitive Psychology* 21, s. 211–232.

Schultz, Duane P. – Schultz, Sydney Ellen

2008 *A History of Modern Psychology*. Belmont: Thomson Wadsworth.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre

1995 *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford – Cambridge (Mass.): Blackwell Publishers.

Strawson, P. F.

1950 „On Referring“. *Mind* 59 (235), s. 320–344.

Thom, René

1985 „From the Icon to the Symbol“. In: Innis, Robert E. *Semiotics. An Introductory Anthology*. Bloomington: Indiana University Press, s. 275–291.

Trubeckoj, Nikolaj

1939 *Grundzüge der Phonologie (Travaux du Cercle linguistique de Prague 7)*. Praha: [s.n.].

Turner, Mark

2005 *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.

Venkatesh, Alladi

1992 „Postmodernism, Consumer Culture and the Society of Spectacle“. In: Sherry, J. F. – Sternthal, B. (eds.) *Diversity in Consumer Behavior. Advances in Consumer Research* 19, s. 199–202.

Wilden, Anthony

1980 *System and Structure. Essays in Communication and Exchange*. London: Tavistock Publications.

Wittgenstein, Ludwig

1993 *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.

Pojmový rejstřík

A

abdukce 26, 28, 89

 kreativní 28

akceptabilita 76

artifice 11

C

Clever Hans efekt 6–7

D

dedukce 26

diagramatičnost 13

F

faktuálnost 11

foném 40, 52, 54, 73

H

hodnota 14–15, 24, 30–32, 34,

 36, 55

 směnná 31

 symbolická 31–32

 užitná 31

 znaková 31–32, 36

hra

 sémiotická koordinační 83, 85

 sémiotická referenční 82–83

hypotéza 27, 35, 62–63

I

identifikace 11, 39, 41, 64, 69, 85

ikón 11

ikonicitá 13–15, 85

index 11, 20, 26, 56

indukce 26–27

informativnost 76

intencionalita 16, 76

interpretant

 bezprostřední 74–75

 dynamický 74

intertextualita 76

K

kód

 analogový 48

 digitální 48–49

 interpretační 57

 mytický 57

 narativní 58–59

 prezentační 55–56

 procesuální 46, 49–51, 89

 reprezentační 55

 sociální 56–57

 strukturální 46, 49–51

 textový 57

 znalostní 58

koherence 29, 51, 75

koheze 75

komplementarita 43–44

komutace 38–39, 52

konceptualita 15

kontradikce 43–44, 46
 kontrárnost 43–44
 kontrast 38, 42
 konvence 7, 10–11, 16–19, 72, 83

M

model

aktanční 58–59
 diferenční 26, 32
 encyklopedický 64, 66–67
 integrační 21, 24–25
 psychocentrický 21, 23, 70
 reocentrický 21–23, 70
 slovníkový 64–67
 surogační 21, 23–26, 35
 moném 52, 54
 motivovanost 7, 10, 14, 20

N

nadkódování 27

O

obsah

jádrový 80–81, 89
 molární 81, 89
 opozice 11, 15, 33, 37–44, 48, 53,
 59, 62, 64, 71

P

paradigma 37–38, 41, 51
 podkódování 27–28
 podobnost 11, 13, 21, 24, 41

pravidelnost 14, 18, 30
 přirozenost 9–10

Ř

řád symbolický 35

S

shifter 71–72
 situovanost 76
 soumeznost 11
 symbol 11, 31–33, 49, 78–79
 syntagma 37–38, 42, 51, 55, 64

T

téma 70–72, 75
 test
 komutační 38
 Pinocchiův 50
 typ kognitivní 80–81, 88

U

univerzálnost 10

V

vloženost 11
 význam 8–9, 12–13, 17, 19–21,
 23–29, 32–34, 36–37, 39, 41–42,
 52–53, 60, 62, 65–72, 74–75,
 78–79, 84

Jmenný rejstřík

B

Bacon, Roger 9, 90
Barthes, Roland 24, 38, 41
Baudrillard, Jean 30–32, 36
de Beaugrande, Robert 75
Benveniste, Émile 14–15, 76
Bolinger, Dwight 12–13
Buysens, Eric 61

D

Danesi, Marcel 37, 44, 57
Deely, John 79
Deleuze, Gilles 19, 35–36, 41
Dennett, Daniel 77–78
Dressler, Wolfgang 75–76
Droste, Flip 15
Dunning, David 63

E

Eco, Umberto 16, 24, 26–28, 32,
46–50, 52–55, 61, 64–66, 79–81, 87

F

Fiske, John 51, 55–56
Fontanille, Jacques 43–44, 71
Fought, John 15

G

Greimas, Algirdas Julien 30, 33, 38,
41–43, 58–59

H

Haiman, John 13
Harnad, Steven 78
Harris, Roy 8, 16–17, 21–25, 70
Hjelmslev, Louis 38, 61, 64–65, 79

J

Jackson, Frank 78
Jakobson, Roman 11, 13, 24–25, 29,
35, 71, 74

K

Kahneman, Daniel 29
Keller, Rudi 10, 19
Kruger, Justin 63
Kruszewskij, Mikołaj 11

L

Lacan, Jacques 24
Leach, Edmund 33–35
Lewis, David 18–19
Love, Nagel 17

M

Malmberg, Bertil 30, 38–39
Marconi, Diego 67

O

Osolsobě, Ivo 56, 61

P

Peirce, Charles Sanders 11, 13,
26, 72

Peregrin, Jaroslav 22

Pfungst, Oskar 6–7

Propp, Vladimir 58

Q

Quine, Willard Van Orman 35–36

R

Ricoeur, Paul 15

Rorty, Richard 22

Russell, Bertrand 13, 87–88

S

de Saussure, Ferdinand 9–10, 14–16,

30, 32, 36, 41, 69, 71

Searle, John 76–77

Sebeok, Thomas 56, 59–61

Shannon, Claude 24, 48–49

Stumpf, Carl 5–6

T

Turner, Mark 59

V

Vološinov, Valentin 68–72, 75

W

Wilden, Anthony 24, 48–49

Wittgenstein, Ludwig 36, 81

RESUMÉ A KLÍČOVÁ SLOVA

Základy sémiotiky 2 navazují na první díl, dále rozvíjejí problematiku znaku, symboličnosti, věnují se problémům arbitrárnosti a konvence. Pozornost věnují obecnému modelu znaku, jeho referenčním, diferenčním a inferenčním aspektům. Největší pozornost je věnována konceptu kódu, jeho nejružnějším definicím, konceptu opozice a sémiotického čtverce, ale také typologiím kódu a jejich kritériím. V závěrečné části jsou problematizovány tradiční sémiotické termíny a znovu diskutovány v rámci opozice slovník – encyklopedie, ale také v kontextu experimentální sémiotiky.

Klíčová slova

arbitrárnost; konvence; Eco, Umberto; kód; sémiotika; sémióza; znak

RESUMÉ AND KEYWORDS

Basics of Semiotics 2 further develops issues of signs and symbols, concerning problems of arbitrariness and convention. The general model of sign is described on the basis of its referential, differential and inferential aspects. The greatest attention is paid to the concept of code, its diverse definitions, the concept of opposition and semiotic square, but also classification of codes and its criteria. In the final part traditional semiotic terms are questioned and discussed again in the context of opposition dictionary – encyclopedia and of experimental semiotics.

Keywords

arbitrariness; convention; Eco, Umberto; code; semiotics; semiosis; sign

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Gvoždiak, Vít

Základy sémiotiky 2 / Vít Gvoždiak. -- 1. vyd. -- Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. -- 104 s. -- (Qfwfq; sv. 10)

ISBN 978-80-244-4317-1

003.2/.6 * 81'22

– sémiotika

– monografie

003 – Systémy psaní a písma [11]

Základy sémiotiky 2

Vít Gvoždiak

10. svazek Edice Qfwfq

Výkonný redaktor: Jiří Špička

Odpovědná redaktorka VUP: Jana Kreiselová

Jazyková redakce: Martina Křížová

Sazba: Lenka Horutová

Obálka: Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Olomouc, 2014

1. vydání, 104 stran

č. z. 2014/572

ISBN 978-80-244-4317-1

Publikace je neprodejná